

Éreztük, hogy egyházunkban, úgy is mint egyikében a magyar egyházaknak, szükséges, sőt halaszthatatlan ideje valamit irodalmi úton nemcsak különleg, hanem szellemi erőtökénk tervszerű összpontosítása által is tenni, s hogy itt nem egyesek önértékének, hiúságának kielégítése, hanem a mi közös érdekünk, becsületünk forog fenn; arról van kérdés: a legjobb erők s buzgó jóakarát egyesítése által bizonyosságát adni annak, hogy hitfelekezetünknel életrevalóság, némi tudományi és erkölcsi súly s tevékeny közszellem van.

Keresztény Magvető 1861.

<http://kermagv.unitarius.org>

KIADJA AZ ERDÉLYI UNITÁRIUS EGYHÁZ • ALAPÍTÁSI ÉVE 1861 • 127. ÉVFOLYAM

2021.

ISSN 1222-8370

9 771222 837248

KERESZTÉNY MAGVETŐ

ALAPÍTÁSI ÉVE 1861
KIADJA AZ ERDÉLYI UNITÁRIUS EGYHÁZ
MEGJELENIK NEGYEDÉVENKÉNT
127. évfolyam • 2021 • 4. szám • Kolozsvár

A lapot indexeli a *Religious and Theological Abstracts*

A *Keresztény Magvető* a romániai tudományos
kutatásokért felelős nemzeti tanács (CNCS)
B kategóriás tudományos folyóiratnak minősítette.

Főszerkesztő: dr. Kovács Sándor
Szerkesztő: dr. Andorkó Júlia Eszter
Olvasószerkesztő: Dénes Gabriella, Rodger Matlage
Műszaki szerkesztő: Virág Péter

A szerkesztőbizottság tagjai: dr. Balázs Mihály, dr. Brandt Juliane, dr. Czire Szabolcs,
dr. Horn Ildikó, dr. Koppándi Botond, dr. Molnár Lehel, dr. Rezi Elek

Szerkesztőség címe: 400105 Kolozsvár, 1989 December 21 út, 9 sz.
Tel: +40 264 593236, +40 364 405558; fax: +40 264 595927; e-mail: keresztenymagveto@unitarius.org
Postacím: 400105 Cluj-Napoca, b-dul 21 Decembrie 1989 nr. 9.

Készült a kolozsvári IDEA nyomdában.

ISSN 1222-8370.

MEGRENDELÉS • SUBSCRIPTION • ABONAMENTE

Belföldi előfizetőknek: a lapszám ára: 20 RON, előfizetés egy évre: 80 RON

Külföldi előfizetőknek: éves előfizetés: 5000 Ft (+ postaköltség Magyarországra), illetve 20 EUR (+ postaköltség)

Az előfizetési szándék jelezhető a kiadványterjesztő hivatalban (Mezei Melinda Kinga nevére):
postacím: 400105 Cluj-Napoca, B-dul. 21 Decembrie 1989 nr. 9.
elektronikus cím: keresztenymagveto@unitarius.org
telefon: +40 364 405 557

Az előfizetés összegét kérjük az alábbi bankszámlaszámok valamelyikére küldeni:
lejben: RO19 OTPV 2000 0034 8014 RO01
forintban: RO23 OTPV 2000 0034 8014 HU 01
euróban: RO73 OTPV 2000 0034 8014 EU 01
Számlatulajdonos: Episcopia Unitariană, Cluj-Napoca, România, B-dul. 21 Decembrie 1989 nr. 9

For domestic subscriptions: a single issue is 20 RON, a yearly subscription 80 RON
For foreign subscriptions: yearly subscription 5000 HUF (+postal fee to Hungary) or 20 Euro (+postal fee)

Subscription requests may be sent to the Publishing Office (Kinga Melinda MEZEI):
postal address: 400105 Cluj-Napoca, B-dul. 21 Decembrie 1989 nr. 9.
e-mail address: keresztenymagveto@unitarius.org
telephone: +40 364 405557

Please send the subscription amount to one of the following bank account numbers:
RON: RO19 OTPV 2000 0034 8014 RO01
HUF: RO23 OTPV 2000 0034 8014 HU 01
EURO: RO73 OTPV 2000 0034 8014 EU 01
Account owner: Unitarian Church, Cluj-Napoca, România, B-dul. 21 Decembrie 1989 nr. 9

Pentru abonare în România: un exemplar este 20 RON, abonarea timp de un an este 80 de RON
Pentru abonare din străinătate: pentru un an 5000 de HUF (+cost livrare în Ungaria) sau 20 Euro (+cost livrare)

Cererile de abonare se trimit la Oficiul de publicații (Kinga Melinda MEZEI):
adresa: 400105 Cluj-Napoca, B-dul. 21 Decembrie 1989 nr. 9.
e-mail: keresztenymagveto@unitarius.org
telefon: +40 364 405 557

Sumele se trimit la unul din următoarele conturi bancare:
RON: RO19 OTPV 2000 0034 8014 RO01
HUF: RO23 OTPV 2000 0034 8014 HU 01
EURO: RO73 OTPV 2000 0034 8014 EU 01

Titularul contului: Episcopia Unitariană, Cluj-Napoca, România, B-dul. 21 Decembrie 1989 nr. 9

TARTALOM

TANULMÁNYOK

- Gaal György
A Gyergyai család meggyökeredzik Kolozsvárt. A dinasztiaalapító
Gyergyai Pál halálának 270. évfordulójára 331
- Gömöri György
Magyar unitárius bejegyzések egy lengyel album amicorumban 350
- Kovács András
János Zsigmond fejedelem síremléke 355
- Kovács Sándor
Püspökszentelés vagy püspökbeiktatás? 372

MŰHELY

- Kovács Sándor (közlő)
Székely Mózes apjához írott levele 1831-ből. 390

VARIA

- Andorkó Júlia Eszter – Kovács Sándor (közlő)
Gál Miklós följegyzései II. 393

KÖNYVSZEMLE

Gaal György

Belső képek. Dr. Hintz Györgyné Boros Ella (1885–1975) műkedvelő fényképész hagyatéka, szerkesztette BLOS-JÁNI Melinda (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület – Exit Kiadó, 2021), 211 p. 425

Halottunk

Kedei Mózes 433

Kivonatok 434

TANULMÁNYOK

Gaal György¹

A Gyergyai család meggyökeredzik Kolozsvárt

A dinasztiaalapító Gyergyai Pál halálának 270. évfordulójára

„A kissolymosi Gyergyaiak honnan vették ezt a katolikus Székelyföldre valló nevet, nem tudni” – kezdi Kőváry László 1899-ben az unitárius szellemiséget fenntartó családok számbavételénél a róluk szóló fejezetet.² Erre mi sem tudunk válaszolni. Egyértelműen a Brassó → Brassai, Somlyó → Somlyai típusú hangzóváltással van dolgunk a Gyergyó → Gyergyai név esetében is. Valamilyik ős onnan, a Székelyföld katolikus sarkából vándorolt át Marosszékre, talán más is volt az eredeti neve, de akkori szokás szerint a származáshelye kapcsán emlegették. Ott érhetette e leszármazottat a reformáció, s annak során juthatott el az unitárius vallásig.

A család történetével kapcsolatban három falu is számításba jön: az udvarhelyszéki Kissolymos, a marosszéki Kibéd és Bözöd. Bár két székbe esnek, közeli falvak: Bözöd helyezkedik el középen, tőle Kissolymos délre, Kibéd északra fekszik. A család századokon át a kissolymosi előnevet használta, de a nemeslevélben a kibédi szerepel. A legtöbb ős azonban Bözödhöz kapcsolódik.

A faluleírások³ tanúsága szerint az egykori Keresztúr fűszékhez tartozó Bözöd 7 km-re fekszik Erdőszentgyörgytől. 1569 óta unitárius falu, napjainkban 600-nál több lakosából szinte valamennyien magyarok, közülük 150 körüli a re-

¹ Gaal György (Kolozsvár, 1948) irodalomtörténész, helytörténész, egyetemi tanár.

² KŐVÁRY László, „Szellemünk képviselői a millenium századában”, *Keresztény Magvető* 34., 2. sz. (1899): 131–146.

³ VOFKORI László, *Székelyföld útikönyve I. (Aranyosszék, Marosszék, Udvarhelyszék)* (Budapest: Cartographia, 1998); SEPSISZÉKI NAGY Balázs, *Székelyföld falvai a XX. század végén III. (Udvarhelyszék)* (Budapest: Nap Kiadó, 2003), IV. *(Marosszék, Aranyosszék)* (Budapest: Nap Kiadó, 2006).

formátus, a többi unitárius. Híres szülöttjeként emlegetik Koncz József (1829–1906) marosvásárhelyi református kollégiumi tanárt, történést és Bözödi (Jakab) György (1913–1989) író-szociográfust, aki szülőházát az unitárius egyházra hagyta, ma az iskola is az ő nevét viseli. Kissolymos Székelykeresztúrtól 24 km-re fekszik, 500 lakosának túlnyomó többsége magyar, közülük 450 unitárius. Az egyház fő támogatója az ottani birtokos és ott is nyugvó Augusztinovics Pál (1763–1837) főgondnok, egykori főkormányiszéki tanácsos volt. Az ottani iskolát róla nevezték el. Ezekhez viszonyítva a Marosvásárhely és Székelyudvarhely közötti főúton fekvő Kibéd nagy falu, 1850 lakosa szinte mind magyar, és csak vagy öten unitáriusok, a többi református. Nincs is, csak református temploma.

Ezekből kikövetkeztethető, hogy Kibéden legfeljebb átmenetileg lakhattak az unitárius Gyergyaiak. Kissolymos is csak azért vált előnévadóvá, mert onnan érkezett Kolozsvárra a Pál nevű leszármazott a 18. század elején. A család fészke Bözöd kellett hogy legyen. Ezt már 1906-ban Pálmay József is leszögezi: „Gyergyay (kis-solymosi). Ősi székely család, melyet némelyek M[agyar]kibédről származtatnak, ezt azonban autentikusnak elfogadni nem lehet, mert a történelmi adatok egész láncolata amellet szól, hogy Bözöd vala bölcsője e családnak. 1614-ben Gyergyay Pál Bözödon lustrál, s innen költöztek M. Kibédre, de a XVII. század végén Mihály ismét visszakerül, ennek fia, Péter Kissolymosra költözik.”⁴ Erről a bözödi egyházi anyakönyvek is tanúskodnak. Az 1855-től 1931-ig vezetett unitárius keresztelési anyakönyvben nyolcvanhét Gyergyai szerepel. Az 1868-tól 1929-ig használt halotti anyakönyv tizenhét Gyergyai temetéséről tartalmaz adatot.⁵

Gyergyai Mihály 1806-ban érdeklődött a család régi birtokairól. Két bözödi állította, hogy a falu legszebb részében élt a család, egy ház mestergerendáján „ma is” olvasható a Gyergyai Mihály bevéselt neve. Ugyanakkor id. Koncz József azt írta, hogy Kibéden már nincsenek földek Gyergyai-kézen. Vitos Mózes pénzügyi felvigyázó 1916. június 14-i levelében írta, hogy Bözödon már csak egyetlen e nevet viselő férfi él, a 74 éves József. Ezek szerint ott is kihalóban volt a család.

A *Székely oklevéltár* őrizte meg a legrégebbi adatot a családról: 1602. augusztus 11-én Rudolf császárnak hűségesküt tett Gyergyai Mihály lófő és Gyergyai

⁴ PÁLMAY József, *Udvarhely vármegye nemes családjai* (Székelyudvarhely, 1906), 88.

⁵ Levélben küldött kimutatások a Gyergyai-hagyatékban. A továbbiakban a családi levéltár számozatlan és rendezetlen irataira nem hivatkozunk. (A Gyergyai-levéltár egy részét az unitárius gyűjtőlevéltár őrzi, más része alulírott birtokában, fő gyűjtője Gyergyay Árpád orvosprofesszor volt.) Itt köszönjük meg dr. Molnár Lehel főlevéltárosnak, hogy a világvárvány idején lehetővé tette a kutatást, és segített a tájékozódásban.

János szabados.⁶ Valószínűleg az itt említett Mihály az, aki 1635-ben halt meg, s az ő fia, szintén Mihály 1629-ben született, s ő kerülhetett házasság útján Kibédre, mert az 1655-ös nemeslevél idevalónak említi. Ennek az ifj. Mihálynak aztán három gyermekéről tudunk: Gergely, Mihály és Péter.

Mihály maradhatott Kibéden, feleségül vette Faluvégi Sárát, az ő lánya, Judit (†1790) pedig Dósa András felesége lett. Péter (†1715) a kissolymosi Simon Kátát vette nőül, s az ő 1689-ben született Pál fia telepedett le Kolozsváron. Péter halála után fia, Pál kérésére a Bözödön élő Gyergyai Gergely házában az 1715. augusztus 26-án kelt osztálylevél szerint az örökösök megosztották a közös bözödi belső és külső javakban. Tehát a családot ősi birtokai Bözödhöz kötötték.

A család lófő nemességét II. Rákóczi Györgytől kapta azért, mert Mihály nevű tagja a fejedelem havasalföldi hadjáratában vett részt. Összesen kilencvenhat marosszéki „puskás lovas katona” részesült ebben a kitüntetésben „minthogy hűségesen és katonás bátorsággal teljesítették” szolgálatukat, „és mint ígéri, a jövőben is teljesíteni és végezni” fogják. Őket és megszületett vagy ezután születendő gyermekeiket a fejedelem „a többi szabados székelyek számából, amelyben születtek, kegyesen kiemelendőknak és az igazi, született és kétségtelen lófő székelyek csoportjába és számába számítandóknak, sorolandóknak, iktatandóknak és beírandóknak” nyilvánította.

Az Erdély történetét tárgyaló művek szerint a Rákóczinak hűséget esküdött Matei Basarab havasalföldi vajda halála után Constantin Șerban lett az uralkodó. De fellázadt ellene a zsoldosereg, ezért Rákóczitól kért segítséget. Az erdélyi fejedelem 1655 tavaszán Ploiești mellett leverte a lázadókat, s visszaultette szövetségét a vajdai székbe. E győzelem után tüntette ki hűséges katonáit.⁷

E nemességet akkoriban kihirdették a székben, s valószínűleg nem bocsájtottak ki minden kedvezményezett részére külön nemeslevelet. Sőt címet, előnevet sem adományoztak. A „Michaelis Gyergyai de Kibéd” névalak inkább a származási helyet jelölte, de többeknél az sincs feltüntetve, csak a kereszt- és családnév.

Marosszékből tudták a Gyergyai család besorolását. Kolozsvárt eleinte a nemesség igazolása nem számíthatott fontosnak, mert az ide telepedő Pál éppen a város polgári világába akart illeszkedni, s ez sikerült is neki. Az ő unokája, az 1749-ben született legifj. Pál viszont szükségét érezte a nemességet igazoló ok-

⁶ Székely oklevéltár V. (1296–1603), szerk. SZÁDECZKY Lajos (Kolozsvár, 1896), 311.

⁷ Vö. JANCsó Benedek, *Erdély története*, a szerző utasításai szerint kiadásra rendezte GYALLAY Domokos (Cluj–Kolozsvár, 1931), 158.; *Erdély története II. (1606-tól 1830-ig)*, szerk. MAKKAI László, SZÁSZ Zoltán (Budapest: Akadémiai, 1987), 713–714.

iratnak, s ezért az erdélyi körútján lévő II. József császár- király elé járult, s tőle Marosvásárhelyen parancslevelet kapott a fejérvári székeskáptalanhoz, hogy keressék ki az ő nemességét igazoló iratokat. A káptalan 1783. szeptember 13-án ki is bocsájtott egy hitelesített másolatot a már akkor is nehezen olvasható nemeslevélről, mely a 26. Királyi könyvben található. A másolat szerint a nemeslevél keltezése 1652. június 28. Ez a bevezetővel és záradékkal ellátott – ma is a hagyományban található – 1783-as másolat szolgált ezután a nemesség igazolására, s a családtörténeti munkák jó része is ennek alapján datálta a nemességet.

Nem kutatták az ellentmondást, hogy miként adhatott ki a fejedelmi kancellária 1652-ben egy 1655-ös hadjáratra utaló, ploiești-i keltezésű oklevelet. Nagy Iván alapvető munkájában 1652 szerepel, Pálmay József is átveszi a dátumot, érdekes módon Kempelen Béla már ellenőrizte az adatot, s jelzi, hogy a Királyi könyvek XXVI. kötete 602. lapján található a nemeslevél, s ez 1655-ből származik, s ennek alapján az előnevet is „kibédi”-re helyesbíti.⁸ E sorok írója is felfigyelt erre az ellentmondásra. Az Erdélyi Múzeum-Egyesületnek a Királyi könyveket közzétevő kutatójához, Fejér Tamáshoz fordult tájékoztatásért. A gyulafehérvári Királyi könyvek 1882 óta a budapesti Magyar Nemzeti Levéltárban találhatóak, s ezekről digitális másolat készült, amely Fejér Tamás rendelkezésére áll. Azt e sorok írójának is elküldte. Az eredeti, nehezen olvasható szövegen elég tisztán kivehető a dátum, amelynek utolsó szava éppen sorközépre (jól látható helyre) került: Anno Domini Millesimo Sexcentesimo, Quinquagesimo Quinque, vagyis 1655.

Ezek szerint az 1655. június 28-i dátum a helyes. Nehéz megmagyarázni, hogy egy ilyen hiteles másolatra hogyan kerülhetett téves keltezés. A másoló hibája volt-e, vagy valamilyen céllal történt a másítás?

A család előneve és címere is tisztázásra szorul. Minthogy számos székely eredetű családnál hasonló helyzet állt elő, a Magyar Királyi Belügyminisztérium megbízta genealógus osztálytanácsosát, ákosfalvi Szilágyi Lászlót, hogy dolgozzon ki egységes elbírálást a székely nemesi címek, előnevek, címerek ügyében. Ennek a Magyarországon hivatalossá tett szabályait a *Székely primor családok* című munkájában tette közzé. Itt leszögezi:

„Székely nemesi rendi állással bíró család igazolt tagjának *előneve* rendi különbség nélkül az alábbi elvek szerint állapíttatik meg: Az első foglалás (első megszállás) ősi jogával bírt székely örökségről, vagy ha ez nem igazolható, abban az esetben az elődöknek legrégebb székelyföldi lakóhelyéről kell megállapítani minden székely nemesi rendi állással bíró folyamodónak az előnevét, tekintet nélkül

⁸ KEMPELEN Béla, *Magyar nemes családok IV.* (Budapest, 1912), 392.

arra, hogy a kérdéses előnévnek elődei által az 1848. évi vagy ezelőtti időből eredő használatát bizonyítja-e, vagy sem. A székely nemesi rendi állással bíró családok tagjainak egy székelyföldi előnév megállapítására feltétlenül igényük van. Az előnévül szolgáló hely nevében beállott változás az előnévre és annak alakjára nincs hatással. Az előnév írásmódját illetően az igazolás alapjául szolgáló irat írásmódja az irányadó.

Székely nemesi rendi állással bíró család igazolt tagjának *címere* rendi különbség nélkül a következő elvek szerint nyer megállapítást: Az 1848. évi vagy ezelőtti időből eredő használat alapján kell megállapítani annak a folyamodónak a címerét, akinek elődei magyar, illetve erdélyi címeres levelet nem kaptak. A használat igazolásául csak azt a címeres emléket (címeres pecsétet) lehet elfogadni, amelyet a folyamodó egyenes elődje az említett időben sajátjaként használt; amennyiben az ilyen címeres emlékeken lévő címerek egymástól eltérnek, ebben az esetben általában a régibb címeres emlék az irányadó. A folyamodó elődje sajátjának tekintendő az a címer, amelyet az illető előd legalább egyszer használt, ha a család nevét vagy a címerrel élő személy nevének legalább kezdőbetűit tartalmazza; a név kezdőbetűinek hiányában pedig rendszerint az a címer tekintendő a folyamodó elődje sajátjának, amelyet a kérdéses előd legalább egyszer és rajta kívül még egy családtag legalább egyszer használt. Egy család különféle ágainak a használt címerek különbözősége folytán egymástól esetleg eltérő címerei lehetnek; ha a család különféle ágai által használt címerek egymással megegyeznek, ebben az esetben az illető ágak közös ősétől leszármazó olyan folyamodó címere is megállapítható, aki a kérdéses címernek egyenes ágú elődje általi használatát nem tudja bizonyítani. Amennyiben a használattal való igazolás alapjául szolgáló címeres emléken a címer sisakja, takarói, valamint színezése (színjelzése) nincsenek feltüntetve, ebben az esetben ezeket a hazai általános címerhasználatnak megfelelően kell megállapítani.”⁹

A Gyergyai család 1942-ig a kissolymosi, eredetileg származáshelyet megjelölő előnevet nemesi előnévként is használta. A családnak kétféle címere is volt. A Kolozsvárt letelepedő Pálnak ugyanis a két fia két ágra szakasztotta a leszármazottakat. Az ifjabb Pál ága és a Mihály ága – más-más anyától is származva – elég hamar eltávolodott. A Pál ágának pecsétjén egy kőszirten álló kitért szárnyú madár, talán sas látható a címerpajzsban. Ezt alulról felírtos szalag övezi e bölcs latin mondással: SUSTINE & ABSTINE (Tűrj és légy türelmes). A Mihály ága, ennek ötvös foglalkozására utalva, egy tojásdad pajzsban lebegő kelyhet ábrázoló címeret használt pecsétjein. Gyergyaiéknak az 1940-es bécsi döntés után hiva-

⁹ SZILÁGYI László, *Székely primor családok* (Budapest, 1938), 25–27.

talosan elfogadottá kellett tenniük mind előnevüket, mind pedig címerüket. Ennek érdekében számos okirat másolatával felszerelt kérvényt juttattak el a belügyminisztériumba, ahonnan 1942. február 16-án kapták meg a miniszter rendeletéből dr. vitéz Szilágyi László aláírta hivatalos igazolást. Ebben az olvasható, hogy a kérvényező „ősi székely lófői rangját, a »GYERGYAY« családnév, a »kibédi és kis-solymosi« előnevek, úgyszintén az alábbi családi címer használatához való jogát igazolta:

Álló, tojásdad kék pajzsban arany kehely lebeg. A pajzson lévő, jobbra fordított, koronás, nyílt lovagsisak dísz: a koronán álló, jobbra fordult, bóbítás fehér galamb csőrében arany gyűrűt tart. A sisak takarója: jobbról kék-arany, balról vörös-ezüst.

Nevezett ugyanis igazolta egyenes és törvényes származását abból a törzsökös székely Gyergyay családból, amely a marosszéki Kibéd községben az első foglalás ősi jogával bírt székely örökség alapján a »kibédi« előnevet használta – közelebről pedig izenként igazolt leszármazója annak a kibédi Gyergyay Mihálynak, aki a II. Rákóczy György erdélyi fejedelemtől Ploestiben 1655. évi június hó 28. napján székely lófői oklevelet kapott. A család a XVIII. (tizennyolcadik) században az udvarhelyszéki Kis-Solymos községről vett »kis-solymosi« második előnevet is használni kezdte.”

A belügyminisztérium az általa kibocsájtott bizonyítványhoz ezek szerint ellenőrizte a nemesség keltezését, s megállapította a pontos dátumot, rögzítette, hogy előnévként mind a kibédi, mind pedig szokásjog alapján a kis-solymosi használható együttesen. Elfogadottá teszi az 1910-es évektől ifj. Gyergyay Árpádtól használt y-os névírást, s megállapítja a család címerét. Ott téved, hogy a család Kibédben első foglalás jogával bírt volna. Ez még talán Bözöd viszonylatában sem mondható el. Mindenesetre a család ettől fogva következetesen a kibédi és kissolymosi előnevet, az említett címert és az y-os névírást használta.

A nemességszerző Mihály unokája, Gyergyai Pál 1705 táján érkezett Kolozsvárra felsőbb fokú tanulmányokra.

Gyergyai Pál 1689-ben született Kissolymoson, innen költözött Kolozsvárra, ahol 1751. július 5-én érte a halál, 7-én temették a Házsongárdi temetőbe. Kétszer is nősült. Először Eperjesi Sárát vette nőül, aki Eperjesi István (†1714. március 5.) kolozsvári főbíró¹⁰ lánya volt, korábban már 1710. április 29-én férj-

¹⁰ Eperjesi tumbájának feliratát Nagyajtai Kovács István jegyezte le 1849-ben, eszerint 51 évet élt. Vö. Kovács Sándor, „Unitárius nagyjaink sírkövei a Házsongárdi temetőben”, *Keresztény Magvető* 100., 2. sz. (1994): 97–105. Életéről bővebben: KÉNOSI TÖZSÉR János, UZONI FOSZTÓ István, *Az Erdélyi Unitárius Egyház története II.*, ford. MÁRKOS Albert, s. a.

hez ment Dersi Sámuelhez. Első férje halála után, 1714-ben lett Gyergyai felesége. Sárának három testvéréről is tudunk: Eperjesi Judit – Pákei Jánosné, Eperjesi Kata – Járai Lászlóné, Eperjesi József. Sára asszony 1739 táján meghalhatott, mert Gyergyai másodszer 1740. november 28-án nősült, ekkor Rázmán Krisztinát vette feleségül, Wissováti András (sz. 1684, †1735. dec. 14.) lengyel unitárius pap¹¹ özvegyét. Második felesége túlélte: 1765. február 11-én hunyt el. A Rázmán (másként Rázmány) család is jeles ősökkel és rokonsággal bír. Egészen Zsigmond lengyel király udvari orvosáig, Wilhelm Mártonig kell visszaforgatnunk a családfát. Ennek Fossia Erzsébettől két lánya született: Dorottya (†1756. máj. 8.) és Krisztina (†1704. jún. 14.). Az utóbbi Kmita András (†1688. ápr. 13.) Erdélybe menekült danzigi kereskedő felesége lett. Ő adományozta az unitáriusoknak a templom sekrestyéjében felállított nyomdát. Fiuk, Kmita János (†1743) Dési Juditot vette nőül. Nem maradt utóduk.

Wilhelm Dorottya Rázmán Péter (†1646. aug. 29.) felesége lesz: fiuk Rázmán Sámuel, akinek Maurer Máriával kötött házasságából születik Gyergyai második felesége, Krisztina. Krisztina első házassága sem volt gyermektelen, ott két fiú született: a fiatalon elhalt Wissováti János (†1758. jún. 5.) és a külföldet járt Wissováti András (†1789) aranyműves, akinek Bellevári Annától egy fogyatékos, Anna (†1810) nevű lánya született.

Mindkét nősülése Gyergyait a legbefolyásosabb kolozsvári unitárius családokkal hozta rokonságba. Kissolymostól Kolozsvárig azonban elég hosszú utat kellett megtenni. A korabeli iskoláztatási szokások szerint valószínűleg a helybéli mester kezdte oktatását, s mivel a gyermekeket értelmesnek találta, továbbtanulásra ajánlotta. Nem kizárt, hogy akkori szokás szerint előbb a tordai algimnáziumban végzett pár osztályt. Varga Dénes a tordai gimnázium történetírója említi,¹² hogy még 1690-ben volt az iskolának egy Gyergyai Pál nevű exactora. A családnak ebből az ágából megelőző Pálról nincs adatunk. Nem tartjuk kizártnak, hogy a dátum téves, mert jó tíz évvel később már számba jöhetne a mi Pálunk.

r. HOFFMANN Gizella, KOVÁCS Sándor, MOLNÁR B. Lehel (Kolozsvár: Erdélyi Unitárius Egyház, 2009), 264–265.

¹¹ Wissováti András koporsó alakú sírkövét még Jakab Elek és Herepei János is látta, mindketten adják a latin feliratot. Herepei összefoglalja pályafutását, de téved abban, hogy „Leányági utódai a Gyergyai családban még a mai napig is élnek”. Vö. HERPEI János, *A Házsongárdi temető régi sírkövei. Adatok Kolozsvár művelődéstörténetéhez* (Budapest, 1988), 486–488. Az eredeti lengyel névírás: Andrzej Wiszowaty, de ez a magyar dokumentumokban nem fordul elő. Többnyire hallás után írták le, néha V-vel kezdve a nevet.

¹² VARGA Dénes, *A tordai Unitárius Gimnasium története* (Torda, 1907), 161.

Gyergyai valószínűleg 1704–1705 táján lett a kolozsvári kollégium diákja. A legválságosabb időkben. 1693-ban az intézetnek el kellett hagynia az óvári kolostorépületet, s a templommal szembeni plébániaépülettel délre szomszédos három házat kapott a várostól, hogy ott alakítsa ki tanintézetét. Ezeket a polgárházakat aztán az alapoktól kezdve át kellett építeni, hogy alkalmasak legyenek az iskola befogadására. Alighogy elkészültek, 1697. május 6-án hatalmas tűzvész pusztított a városban: a Nagypiacon álló két – akkor még unitárius – templomot, a templom körüli épületeket, a plébániaházat és a 39 helyiséges új iskolát is károsította, illetve elpusztította. Ekkoriban, 1690 óta Kolozsvári Dimién Pál volt az iskola rektora, a hollandiai Leidenben szerzett orvosdoktori diplomát, s itt, Kolozsvárt a tanítás mellett gyógyított is. Az egyházi tanács Dimién rektort Hollandiába küldi egy segélykérő levéllel. Onnan 1698 augusztusában érkezett vissza minden reményt felülmúló, 17 000 forintos adománnyal. Ebből aztán nemcsak az iskolát, hanem a plébániaházat és a templomot is renoválták, még harangokra is jutott pénz. 1700 táján beindulhatott volna a rendes tanítás, de ezt a kuruc-labanc háborús viszonyok nagyon megnehezítették. Az ostromlott városba a vidékiek nem tudtak bejutni, a nagyobb fiúk mind fegyvert fogtak, s valamelyik táborban harcoltak. Úgyhogy csak pár tucat gyermek és vézna legény képezte a diákságot. A korabeli szokás szerint a kisebb osztályokban idősebb, végzős diákok, kollaborátorok oktattak. A rektor és a segédkező egy-két lektor a diáktársadalomba ünnepélyesen befogadott, „subscribált” tógás diákokat tanította. 1702-től a rektor mellett a szintén Leidenben képzett Várfalvi Pálfi Zsigmond töltötte be a lektori tisztséget. A tógás diákokat főleg teológiai és filozófiai tárgyakból készítették fel, közülük emelkedtek ki a tanítók, lelkészek, külföldi tanulmányok után pedig a tanárok. A vészterhes időkben a bölcseleti kurzust alig néhány diák hallgatta. Úgy tűnik, hogy Gyergyai is közöttük volt. Itteni iskoláztatásának első biztos adata, hogy 1711. április 27-én – midőn az iskola rektora Kolozsvári Dimién Pál, egyben városi plébános, a lektorok Pálfi Zsigmond és Keresztúri Sámuel voltak – szeniornak választották.¹³

A szenior vagy iskolafőnök ekkoriban az öngazgató „diákköztársaság” vezetője, a diákok érdekeit képviseli a tanárokkal, az eklézsiával szemben, de ugyanakkor felel is a diákélet rendjéért. Csak a legjobb, legmegbízhatóbb diákok tölthették be ezt a tisztséget. Ők rendszerint a kisebb osztályokban tanítottak is. A szenior feladata volt az iskolai események latin nyelvű jegyzőkönyvének a vezetése. Ide feljegyezték a tanárbeiktatásokat, jeles emberek halálát és a temetésen

¹³ *Fasciculus rerum scholarum 1705–1748* [Kéziratot kötet a Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárában], 102.

kapott pénzt, a jelesebbek házasságát is, s a diákéletben történt fegyelmi eseteket, néha a járványokat, harci eseményeket is említették. Gyergyai két esztendeig töltötte be e tisztséget és vezette a jegyzőkönyvet. 1713. április 20-án Torockóra ment rektornak. Ezt utóda, Derzsi Gergely István így öröközte meg (magyar fordításban): Gyergyai Pál úr „az ő sokféle erényéért nagyon kiérdemelt tisztes meghívásra Torockó városába szállt alá, hogy ott Minerva kertjét a költészet harmatával öntözze”.¹⁴ Itteni munkálkodásáról mindössze annyi feljegyzés maradt, hogy 1713. augusztus 15-én Dersi Mihály csegezi pap temetésén mondott beszédet.¹⁵ Nem zárhatjuk ki, hogy e temetés hozta kapcsolatba özvegy Dersi Samunéval, akit a következő évben feleségül vett.

Gyergyai egy év elteltével, 1714. április 1-jén visszatért Kolozsvárra és feleségül vette a gazdag, megözvegyült Eperjesi Sárát. Ezzel 25 évesen városi polgárjogot kapott, sőt a tekintélyes polgárok közé emelkedett. Jakab Elek várostörténete szerint szabómester is volt, 1730-ban valakit ő ajánlott be a céhbe. Ennek más bizonyítékát nem találtuk. Tudunkkal a mesterképzésnek más lépcsőfokai voltak akkoriban.

A nagypiaci templom és a környező épületek 1716. március 30-i, katonai segédlettel történt elvétele, katolikus visszafoglalása – másfél századi birtoklás után – méltán keltett felháborodást az egész városban, de különösen az unitárius eklézsiaiban. Az egyházi vezető férfiak rögtön tanácskozni kezdtek a visszاسzerzés lehetőségéről, esetleg a kárpótlás követeléséről. Dimián Pál rektor és plébános mellett Jövedécsi András és Gyergyai tagja volt annak a küldöttségnek, amely sorra járta a vidéki unitárius urakat, s megtanácskozta a császárhoz intézendő emlékirat szövegét. Ezzel és az elvett javak jegyzékével aztán Szakál Ferencet és Gyergyai Pált – „mert amaz a német, ez a latin nyelvben járatos” – küldik Steinville tábornokhoz Gyulafehérvárra. A tábornokot végül Déván érik utol, ő átvette az emlékiratot, s június közepén levélben tett ígéretet arról, hogy továbbítja Bécsbe a folyamodványt.¹⁶ Az iratot aztán elfektette.

Gyergyait bizonyára már az 1710-es években az egyházi tanácsosok közé választották, 1721-ben ő volt az eklézsia nótáriusa, az 1730-as években pedig a kurrátora (gondnoka). 1729-ben az ő ajándékából került a kollégiumi könyvtárba a

¹⁴ Uo. 146.

¹⁵ BENCZÉDI Gergely, „A torockói iskola és tanítói” *Keresztény Magvető* 27., 4. sz. (1892): 199–209. Benczédi adja a Gyergyai család leszármazását is. Vö. még KÉNOSI TÓZSÉR, UZONI FOSZTÓ, *Az Erdélyi Unitárius...*, 371.

¹⁶ UZONI FOSZTÓ István, KOZMA Mihály, KOZMA János, *Az Erdélyi Unitárius Egyház története III/I.*, ford. MÁRKOS Albert, BALÁZS Mihály, s. a. r. HOFFMANN Gizella, KOVÁCS Sándor, MOLNÁR B. Lehel (Budapest–Kolozsvár: MUE–MUEME–OSZK, 2018), 95.

legrégebbi kötet: az Ószövetség 13. századi verses latin fordítása. Varjú Elemér a 20. század elején fedezte fel a gyulafehérvári Batthyány-könyvtárban. Címe így hangzik: *Testamenti Veteris Historia in Versibus. Redacta. sæc. XIII.* Első oldalának felső lapszélére feljegyezték: *Ex oblatione Generosi Pauli Gyergyai est Scholæ Unitariorum Claudiopolitanæ. A[nn]o 1729.* [Tekintetes Gyergyai Pál úr adományából a kolozsvári unitárius iskoláé.] E kötetre és bejegyzésére Varjú Elemér figyelt fel, s Kanyaró Ferenc írt tudósítást róla. Azt nem lehetett kideríteni, miként szerezte meg a kötetet a híres régiséggyűjtő katolikus püspök.¹⁷

Gyergyai és öt társa az eklézsia megbízásából 1734. június 29-én megszámolta a Simon János perceptor begyűjtötte és Kmita János konzervátor [pénztárőr] őrizte, patrónusoktól származó pénzadományokat. Összesen 1261 Hft-ot találtak, ebből már 312 Ft-ot elköltöttek, a fennmaradt 949 Ft két fiatal külföldi tanulmányújtára lesz fordítható.

Az akkor már városi szenátor Gyergyai az egész unitárius közösség nevében tiltakozik 1737. október 30-án a városi tanács ülésén azon guberniumi rendelet ellen, amelynek alapján október 26-án katolikus főbíróvá választottak, holott unitárius következett volna. Az 1738–39-es nagy pestisjárvány idején a kollégiumban maradt néhány diákot, köztük a fiát is, ő látta el rendszeresen étellel. A kollégium azért is hálás volt neki, mert mint kurátor, az eklézsia jegyzőjével, Nagyajtai Nagy Györggyel együtt ő vásárolta meg az iskola részére a Huszár-féle telekkel – amelyen az intézet épülete állt – szomszédos telket, amely „a Szappany utcában keletre az unitárius iskola hátsó része, nyugatra tisztelendő Pákei János úr” szomszédságában volt, s Hentes Szatmári István örökösének tulajdonát képezte. A szerződés szerint özvegy Szatmáriné Veres Anna, Kovács Mihályné Szatmári Anna, Szatmári Borbára és Erzsébet örökösök 1742. május 6-án 100 Mft-ért adták el a telket, amelyen csak egy sövényből font két kisszobás ház állt.

Gyergyai olyan jeles unitárius személyiségnek számított, akinek az 1751. július 7-i temetéséről, amelyen a diákok is részt vettek, a szeniori jegyzőkönyv is beszámolt. Emlékét szülőfaluja, Kissolymos egyházközségének hagyott – ma is meglévő – úrasztali kelyhe szintén megőrökíti e talpán lévő körirattal: „TKTS GYERGYAI PÁL ÚR HADTA AZ K.SOLYM. UNTR. ECCLNAK • 1751”.¹⁸

¹⁷ K-ó. [KANYARÓ Ferenc], „Hol van az Unitárius Kollégium könyvtárának legrégebbi könyve?”, *Keresztény Magvető* 40., 5. sz. (1905): 291–292.

¹⁸ A kelyhet Orbán Balázs is látta, s így írja le: „A kis-solymosi unit. ecclesia birtokában két igen szép régi pohár van, mindkettő ezüstből, gazdagon aranyozva. [...] a másik, mely poháridomú, csak 15 cm magas, felső karimájának kerülete 22 cent. Ez utóbbin féldomborműben a paradicsom van bevésve; a rajta levő három alak Ádámot, Évát, s az őket paradicsomból kiűző angyalt ábrázolja. Mindenik alakot fa választja el, az Ádám és Éva kö-

Eleinte háza a Belsőmagyar utcában volt, 1717-ben történik először utalás ottani lakhelyére. A nagy hídon alul, a malommal szemben majort is birtokolt. Lehet, mindezek a felesége révén jutottak birtokába. 1718 novemberében már centumvirként említik, s adókvetőként is tevékenykedik. 1720-ban serbírává választják. 1721 szeptemberében pedig a centumpáterek közül őt küldik követnek a szebeni országgyűlésre. Akkoriban szinte évente hirdettek országgyűléseket. Ezek rendszerint két-három hónapig tartottak. Mivel a főkormányzék Szébenben székelt, a gyűlésekre is itt került sor. Kolozsvárnak ekkoriban még három követi helye volt, később ezt kettőre csökkentették. A követi megbízatástól a legtöbb polgár ózdkodott, mert előre nem látható ideig, nagyon kevés napidíjjal a várostól távol kellett élnie. A mesterember nem úzhette iparát, a polgár nem gondoskodhatott családjáról, vagyonáról. Úgy tűnik, Gyergyai elég gazdag volt ahhoz, hogy ismételten vállalja e megtiszteltetést. A városi jegyzőkönyvek¹⁹ szerint 1721 után még 1726-ban, 1728-ban, 1730-ban, 1737-ben, 1741-ben, 1745-ben, 1746-ban és 1750-ben választották követté. Rendszerint a főbíró vagy a királybíró volt a másik követ. Két helyen megjegyzést is találunk: 1726-ban kéri, hogy mentsék fel a megbízatás alól, mert gyermeke élet és halál között vergődik. 1741 novemberében a város költségkímélés céljából csak két követet küld Gyergyai és Bayer Ferenc személyében, napidíjuk 4–4 máriás lesz.

A városi polgári életben a birtokos gazdáknak el kellett vállalniuk megtisztelő feladatokat, amelyekre egy évre, vagy valamivel hosszabb periódusra választották őket. 1720-ban serbírává, 1725-ben borinspektorrá választották Gyergyait. Ezt humorosan kocsmaelenőrnek nevezhetnénk. Időnként meg kellett látogatnia a város kocsmáit, s ellenőriznie az italok minőségét, a tapasztalt hibáról aztán a tanácsnak referált. Birtokairól is ilyen megbízatások árulkodnak: 1726-ban a békási szőlőben hegyigazdává, 1728-ban a Magyar utcai fertályban szénafűosztó bíróvá, 1730-ban újra fűosztóvá, 1737-ben a „Békás patak szőlőhegyen” szőlősgazdává választják. Ő azonban a városi magisztrátus fizetett állásait sem vetette meg. 1722 októberétől 1724 végéig a város nótáriusa, vagyis jegyzője, 1726 októberében generális perceptorrá, vagyis adóbehajtóvá választják, 1728-tól újra nótárius. 1729-ben „minthogy már a városi nótáriusi, secretariusi és perceptori tisztségeket viselte, s most is nótárius”, Gyergyaival töltik be a megürült szenáto-

zötti a tiltott fát mutatja az incselkedő kígyóval. Az alakok lábainál állatok: oroslányok, tigrisek, ökrök stb. vannak bevésvé.” ORBÁN Balázs, *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból I.* (Pest, 1863), 153.

¹⁹ Ezek adatait Gyergyay Árpád az 1910-es években ismeretlen személlyel kijegyzeteltette.

ri tisztséget. Minthogy a fizetett nótárius nem lehetett egyben szenátor is, 1730-ban lemondott a jegyzőségről. 1730 októberében, mivel a főkormánysezék megsértette a város privilégiumait, a városvezetés háromtagú küldöttsége tiltakozik a gubernátornál ez ellen, a küldöttség tagja Gyergyai is. 1731 októberében a városi tisztújító közgyűlés felháborodással veszi tudomásul, hogy Sorger Gergely római katolikus megyés püspök átiratban a katolikusoknak több kedvezményt követel. A püspökhöz háromtagú tiltakozó küldöttséget menesztenek, Gyergyai ismerteti a panaszt, de a püspök nem enged követeléséből. 1732-ben a bíróválasztás körül csapnak össze az indulatok. A Szebenben székelő katonai főparancsnok ezért magához kéreti Mátyás királynak a bíróválasztásra vonatkozó kiváltságlevelét. Újra háromtagú küldöttséget állítanak össze Gyergyaival az élen, hogy Kolozsmonostoron hiteles másolatot készíttessenek a kiváltságlevélről. 1734-ben ő is azok egyike, akik a bécsi parancsra beküldendő latin nyelvű városleírást összeállítják. 1736 júliusában 326 forintot rónak ki a városra a lotharingiai herceg (Lotharingiai Ferenc István és Habsburg Mária) lakodalmi nászajándékából. Ennek begyűjtését két személyre bízják, az egyik Gyergyai. 1739 júliusában az Elővölgyben és a Harmadvölgyben az apahidaiak legeltetnek és szántanak, valószínűleg a kolozsvári határban is. Erre egy, a város határait megállapító bizottságot állítanak fel, ennek tagja Gyergyai szenátor. A Mária Terézia trónra lépése alkalmából 1741-ben a város által megfogalmazott hódoló levelet Gyergyai Pál szenátorként írja alá. 1741 júniusában egy kényes feladatot kap: Szebenből Bécsbe utaztában gróf Teleki Miklós ezredes a városban szándékozik megszállni, átutazása idejére illő szállást kér. A tanács Gyergyait és Gál Jánost bízza meg a méltó vendéglátással. 1741 novemberében a főbíró javaslatára a túl költséges városi exactori (adó)hivatalt átszervezik, ezután kilenc helyett hat munkatársa marad, köztük a szenátus megbízottjaként Gyergyai. 1744-ben aztán az adóhivatal (exactoria) elnökévé választják. 1743-ban megint a város határában esik kár: sepsiszetiványi Henter Jánosné szamosfalvi birtokos malomgátat épített a Szamoson, s a felduzzasztott víz több polgárnak kárt okoz. A háromtagú vizsgálóbizottság Endes Péter főbíróból, Enyedi István és Gyergyai szenátorokból áll. 1747 augusztusában azzal bízza meg a magisztrátus, hogy a tanácsház alsó helyiségének – ahol a fontos iratokat őrzik – ablakaira vastáblákat szereltesse, így védekezve a tűzvész ellen.

Gyergyai bizonyára első felesége révén is több, a város határában lévő telekhez jutott, módos embernek számított. Maga is szerzett birtokokat. Második felesége, özvegy Wissovatiné Rázmán Krisztina számos birtokát nem akarta rögtön az ura kezébe bocsájtani, úgyhogy a házasság előtt szerződést kötöttek, sőt még nászajándékra is igényt tartott. 1740. november 23-án a jegyajándékról szó-

ló levélben olvashatjuk: „Hogy az Isteni Dispositiobol [parancsból] szándékozván házassági kötelességre adnom magamat, állítottam meg elmémet nemzetes Rázmány Christina aszszonyon, néhai tiszteletes Vissovathi uram Relictajan [maradékán, özvegyén], ő k[e]g[ye]l[m]e is énnékem oly ígéretet tévén, hogy jövendőbeli házas társul én hozzám jó ő kegyelme; adtam azért ez végre ő kegyelmének azon házasságra kötelező jegyül Első Felső Kőmálban, M[é]l[tósá]g[o]s Báró Lázár János uram szomszédságában az unitarium professori kertek szőlő tetejében egy fertály szőlőt”. 1740. november 28-án, a házasságkötés előtt pedig kijelenti: „ígérem és hagyom ő Kegyelmének azt a facultást [előjogot], hogy ő kgle előtt, ha Istennek fog tetszeni ez életbeliek közül való ki-költözésem, [...] a maga mindennemű Bonumival el állasson, ha ő kglnek úgy fog tetczeni”. Vagyis külön rendelkezessen a házasságba hozott vagy egyedül szerzett vagyonával. S ez nem is lehetett kevés. Anélkül, hogy a békási, kőmáli, házsongárdi szőlőket, gyümölcsösöket, szántóföldeket próbálnánk összeírni, csak a piacsori házat említjük. Ez a Nagypiac keleti oldalán, a Belsőközép utcától számított negyedik ház volt. Első felesége, Eperjesi Sára révén kerülhetett a Gyergyai birtokába. A Wissováti hagyatékban létezett egy olyan keltezetlen dokumentum, amely így szólt: „Micsoda kondíciók alatt lépett bé néhai Gyergyai Pál uram a Piacsori házba”. Valamikor 1740 után keletkezhetett. S azért kellett feltételeket szabni, mert akkor még két Wissováti fiú is élt, s jogot formálhatott az anyai örökséghez. 1747. március 1-jén ugyanis Gyergyai ügyes fogással megszerzi a teljes tulajdonjogot: a házat árverésen eladja, az árából kifizeti az adósságokat és kielégíti a többi örökös (első házasságából való gyermekeit). A ház megvásárlója pedig nem más, mint felesége, Rázmán Krisztina, aki ilyen módon 1500 forintért lesz az egyedüli birtokos. A családi levéltár megőrizte még az 1748. május 11-i örökösödési és adásvételi szerződést, amelynek megkötésénél Gyergyai feleségét képviseli a Kmita János öröksége elosztásakor. Mint kitűnik, felesége örökösödési része $\frac{1}{3}$ a hagyatékból, a többit kifizetik a Danzigból jött társörökösöknek. Itt felsorolják a Házsongárdban lévő gyümölcsösöt, az Alsó-Kőmálban lévő szőlő felét és egy másik szőlőt a Hegyes dombon, valamint a körülötte lévő szántót.

A családalapító és vagyonszerző Gyergyai Pál aligha volt tudatában annak, hogy élete legmaradandóbb emléke egy városleírás lesz, amelyet három másik társával készít latin nyelven 1734-ben. Keletkezése valószínűleg annak az igyekezetnek tulajdonítható, hogy a Habsburg Birodalom új tartományát, az Erdélyi Fejedelemséget is fel akarták mérni, értékeit nyilvántartásba venni, pontos térképét elkészíteni. A Szebenből érkezett rendeletre a város megbízta főjegyzőjét és három tanácsosát, hogy tegyen eleget a kívánságnak. Így született meg a *Descriptio civitatis Claudiopolis ab origine repetita cum inscriptionibus in mœniis et aliis*

notabilibus ædificiis undique conspicuis, pro argumento et varietate incolarum ac religionum; vicissitudinibus fatorum; directione item politica, usque ad modernum statum continuata, et compendiose concinnata hosszú című latin összefoglalás. A címet Márkos Albert így tolmácsolta: Kolozsvár város leírása eredetéig visszamenőleg; továbbá azok a föliratok, melyek a bástyákon és más nevezetes épületeken mindenütt láthatók, aszerint, amint a város lakói a sors fordulataival gyarapodtak, különféle vallásra oszlottak, s az államkormányzat rendjén is változtak, egészen a mai állapotig folytatólag. Rögtön utána a szerzők neve következik: „Röviden egybefoglalták a városnak ez ügyben kiküldött előkelő urai, úm. Páter Pál, Idősb Pataki István, Gyergyai Pál tanácsosok és Füzéri György, a város esküdt jegyzője”. E munka a város múltjának egyik legfontosabb forrása. Eredeti kézirata nem került elő, de számos kéziratos másolata ismert. A 19. század közepén Vass József tudós piarista tanár, akadémikus szükségesnek látta a magyar tolmácsolást, s *Emléklapok Kolozsvár előkorából*²⁰ címmel ezt saját neve alatt közzétette. Az eléggé egybefolyó szöveget ő fejezetekre, emléklapokra osztotta. A feliratokat viszont meghagyta latin nyelven. Akkor még a könyvolvasók többségének ez természetes lehetett. Főleg ez készítette 1944-ben Márkos Albert unitárius kollégiumi latintanárt, hogy ismét lefordítsa, nemcsak az alapszöveget, hanem a feliratokat is, méghozzá versbe szedve.²¹ Ő az Unitárius Kollégium könyvtárában található, 1770-ben másolt kéziratot tekintette alapszövegnek. A szerzőkről is gyűjtött adatokat. Ők valamennyi felekezetet képviselték. Az unitárius Gyergyai mellett Páter Pál katolikus, Pataki István pedig református orvosdoktor volt. Az aranyműves Füzéri György vallását nem tudta megállapítani.

A városleírásnak már a címe is elmondja, miről szól. Vass József így osztotta emléklapokra: 1. Kolozsvár ősképe; 2. Kolozsvár vallásfelekezeteinek történetei; 3. Kolozsvár történetei; 4. Kolozsvár közigazgatási tekintetben. Ennek a munkának főleg az első része rendkívül értékes, ugyanis leírja a régi épületeket, a város erődítményeit és lemásolja valamennyi feliratukat. Közülük több azóta eltűnt. Mind vallás-, mind pedig várostörténeti része sok legendát, bizonytalan adatot is felvesz, ma már csak kritikával használható. Érdekes viszont a város akkori helyzetét, igazgatását, lakosságát bemutató fejezete. Ezekből idézünk, méghozzá a Vass-féle ódonabb fordításból. A város vezetéséről így ír:

²⁰ Vass József, *Emléklapok Kolozsvár előkorából* (Kolozsvár: Stein János bizománya, 1865).

²¹ *Kolozsvár leírása 1734-ből*, szerk. PÁTER Pál, idősb PATAKI István, GYERGYAI Pál tanácsosok és FÜZÉRI György, a város főlesküdt jegyzője, ford., bev. és jegyz. MÁRKOS Albert (Erdélyi Ritkaságok 18.) (Kolozsvár: Minerva Rt., 1944).

Szilágyi Mihály főkörmányzó rendelete szerint „a főbíró (judex primarius) polgári szótöbbséggel szabadon választatott a tizenkét tanácsbeli esküdt közül, Szent István első vértanú napján, valamint azután a királybíró is; s így a városi két főhivatal a magyarok és a szászok közt minden második évben felváltva megszűnt. Ezen idő óta a város magyar és szász polgárainak a közhivatalok betöltésében egyenlő joga és szabadsága folyvást figyelemben tartatik. Így most is a városi főbíró, a köz[ös]ség nyilvános szótöbbsége által, Szent István első vértanú napján a tizenkét tagú tanácsból szabadon választatik, s hivatalát legott az eskütétel percében megkezdi, melybe időközbeni halálesetekor a királybíró lép. Az viszi az elnökletet minden polgári keresetek, ügyek, s bármi sérelmek és kérelmek elintézésében. Ez pedig hajdan a város határain kívül eső összes javak kezelésére felügyelt; melyektől, minthogy a város elesett, jelenleg a város határának, birtokainak, a közkórház gazdaságának, valamint a hozzá tartozó malmoknak is kezelője.

Ezen említett bírakon kívül van még tíz tanácsstag (senator), a római katolikus, helvét hitvallású és egység hívő [unitárius] magyarok és szászok közül vegyest választva, kik a nevezett két bíróval együtt képezik a tanácsot, mely a város közjáva eszközésében, a sérelmek orvoslásában, a kellemetlen esetek eltávolításában, s minden polgári ügyek vizsgálása s elintézésében bíróilag fáradozik. Ezekhez járulnak még az említett három vallásfelekezetből sorban s felváltva választatni szokott hivatalnokok: a város közjegyzője, a titkár, valamint a közjöveldelmekre a pénztárnok. Ezek alá rendelvek mint segédek, a három vallásból a szolgabírák (vice-judex), kik a megintést, idézést, tanúvallatást, eltiltást, s egyéb ilyenmű végrehajtásokat teljesítenek.

Ezen első osztályon kívül áll a második, vagyis a választott község (százak = centum patres) osztálya, a három vallás kitűnőbb polgártagjaiból alakítva, s a városi összes polgárságot képviselve, mely – a város fontosabb ügyei úgy kívánván – a főbíró parancsára mindannyiszor a tanácsházba felgyülekezik, hol ki-ki szokott rendtartás mellett helyet foglal, a szőnyegre hozott ügyek érdemét a tanácsal együtt vizsgálja, felettök tanácskozik és egyetértőleg határoz, mi azután a polgárok közt érvényel bír.

Harmadik osztály a hattagú számvevő hivatal, melynek egy része a tanácstagokból, más része pedig az osztálybírákból választatik (divisor), szem előtt tartván ebben is a három vallásfelekezetet. Ezek a városi számvivők számadásait egyesült munkával átnézik s bírálják, s a számvételt évenként bíróválasztáskor a tanácsnak és választott községnek röviden előterjesztik.

Negyedik osztály a nyolctagú osztálybírótság, hasonlólag a három vallásfelekezet s két nemzetből rendezve, mely kellő helyhatósági jogismeret és beállítás-

sal bírva, az elhunyt polgárok bármely javait az elholtnak örökösei közt, a városi örökösödésnek megállapított módja szerint elosztja; kiknek eljárásával ha valaki nem elégednék meg, szabadságában áll azok ítéletét a tanácshoz föllebbezni, s oda hivatkozni, kötelességében állván az osztálybírósnak illeten föllebbezését egyszerűen s minden terheltetés nélkül megengedni”. (46–49. l) Ugyanitt arról is értesülünk, hogy a város akkori 1525 családjából 814 volt református, 301 római katolikus, 276 unitárius, 122 evangélikus és 12 egyesült görög vallású.

Az unitárius vallásról és egyházzól szóló részt bizonyára maga Gyergyai Pál írta, e sorokat Márkos Albert gördülékenyebb fordításában idézzük:

„a) egyházi tekintetben.

Az unitárius vallás Kolozsvárt 1540 körül kezdett terjedni,²² s öt év leforgása alatt a már akkor római katolikusokból lutheránussá lett város egészen unitárius vallásra tért át. Terjesztésében sokat buzgólkodott egy pár férfi; legtöbbit Dávid Ferenc, ki egyébként bizonyos hittételekben eltért az unitáriusoktól, ő, amint mondják, fölállott egy kerek kőre, mely most a Torda-utca túlsó szögletén áll, arról hosszasan prédikált, úgyhogy az őt hallgató népnek, sőt a város akkori első papjának, Helti vagy Heltai Gáspárnak helyeslő tapsolása közben a fönt említett, még egészen el nem készült nagytemplomba vitték, s ott a szöszéket neki följánlolták. Így aztán az egész várost a maga és hittestvérei vallására térítette, melyet a gyulafehérvári vitaközlés után unitáriusnak neveztek el. Ezután már nemcsak a papi lakás és a nagytemplom maradt a most már unitárius vallást követő nép kezén, hanem a templom körül lévő műhelyek és boltok is, valamint a szomszédos, nagyobb részében akkor épült kisebbik templom, mely most elhagyatva áll, és csak a megrongált falai láthatók.

Később aztán sokféle viszontagságok után 1716. május 30-án, ezeket a templomokat, továbbá a külvárosi, úgynevezett Szentpéteri templomot, melyet nagy részben az unitáriusok építettek, valamint a mellette lévő iskolatemet, azonkívül a városban lévő kőházukat, erős katonai karhatalommal, amelynek hatalmaskodását az unitáriusok három napig viselték el, a tiszteletes római katolikus vallás részére juttatták. Az unitáriusok pedig kénytelenek voltak istentiszteleteiket hitfeleik magánházaiban végezni, melyek semmiképpen nem voltak alkalmasak a hívők befogadására.

b) az iskola tekintetében.

1557-ben Izabella királyné őfenségének, II. János, másként János Zsigmond választott magyar király anyjának, továbbá a Rendek Tordára, június 1-re, majd 1563 május 28-ra hívott országgyűlésének határozatára a dominikánusoknak

²² Téves dátum, az 1560-as évekhez köthető a vallás terjedése.

már fõntebb említett, Kolozsvárt az Óvárban lévõ kolostorát, valamint a gyulafehérvárit is, az ifjúság oktatása céljából iskolákká alakították át, és a diákság eltartására bizonyos pénzösszeget is engedélyeztek az unitáriusoknak. Sõt a királynõ Öfõlsége a kolozsvári dézma negyedrészt is e nyilvános iskola javára engedte át. Ennek az adományozásnak vagy ajándékozásnak érdeme a templom bejáratánál, a déli oldalon a falba helyezett kõbe van vésvé, noha ma már a betûk ki vannak vakarva; azonkívvül a tanácsházon is megvan latin és magyar nyelven örökítve a következõ szavakkal:

»Királyi adomány, ez iskola és a szegények öröksége vagyok; aki ezt s ehhez hasonló javakat más célra fordítja, annak neve töröltessék az élõk könyvébõl és az emberek emlékezetébõl. Az Úrnak 1557. esztendejében.«

Ezt a királynõi adományt János Zsigmond is, hogy nagykorú lett, s a fejedelmi kormányzást és igazgatást kezébe vette, Gyulafehérvárt 1562-ben szeptember 1-én új adományozással megerõsítette. Hasonlóképpen jártak el Erdély többi fejedelmei is. Így Báthori István 1571-ben, mikor az adománylevelet Forgács Ferenc, váradi püspök és kancellár írta alá; Báthori Kristóf 1576-ban, Bethlen Gábor 1626-ban ugyancsak megerõsítették az adományt. Mikor azonban az erdélyi fejedelemséget boldogult Leopold, római császár Öfõlsége nyerte el, az unitáriusok ezt az iskolát, a nagy fejedelemnek hódolatuk jeleképpen a tanuló ifjúság oktatására 1693. október 10-én átengedték a Jézus társaságbeli tisztelendõ atyáknak. Ezt az engedményt a császár Öfõlsége olyan kedvesen és jó néven vette, hogy az õ beleegyezésével a már átengedett iskola kárpótlásaképpen, az erdélyi nemes Karok és Rendek a négy bevett vallásból e célra kiküldött elõkelõ megbízottak, és pedig néhai Haller István õnagysága, továbbá tekintetes és nemes néhai Vas György, Suki Pál és Flischer Tóbiás közbenjárásával, a piac nyugati során, a székesegyházzal szemben, a plébánia és néhai tekintetes Toldalagi András háza közt három magánházat 3600 magyar forinton megvásároltak, s azt iskola céljára az unitáriusok részére kijelölték. Minthogy azonban a házak a tanulók nagy számának befogadására és oktatására elégtelenek voltak, az unitáriusok 1694-ben a saját költségükön, továbbá Erdély nemes Karai és Rendei által adományozott pénzen egy új és megfelelõbb iskola számára az alapkõveket kezdték lerakni. Az alap egyik szögletkövére a késõ utókor emlékezete céljából bevették boldog emlékü Jövedécsi András kolozsvári unitárius fõpap gyermekeinek a neveit. Az épületet azután be is fejezték.

De 1718. április 2-án ebbõl az iskolából is kiharancsolták õket. Azt hozták föl okul, hogy a telek a székesegyházzal együtt járó adomány; ilyenekül tekintették a Torda, Kolozs és Belsőszolnok megyében lévõ részjõszágokat és birtokokat, valamint a nyomdát s a szentpéteri három kõre járó malmot is, s ezért ezeket is

át kellett engedni a római katolikus uraknak. Az unitárius diákságot pedig átköltöttették az úgynevezett Magyar utcába, egy saját költségükön szerzett házba. Attól fogva ott nevelik sok kinnal-bajjal fiaikat, régi hagyományaik szerint, a jámborság ösvényén, a szabad művészetek és tudományok művelésében.

A polgári közigazgatás is, hogy a város az unitárius hitre tért – a sok fegyverzörgés közt, az ország nyomorúságos állapotában is – állandóan megmaradt az unitáriusok kezében. Így volt ez mindaddig, mígnem I. és II. Rákóczi György fejedelemsége alatt a reformátusok elszaporodtak, számuk megnövekedett. Ekkor bizonyos föltételek és pontok mellett a tanács és városatyák fele számát a reformátusok kapták meg. 1717-ben pedig, hogy a római katolikusok hasonlóképpen elszaporodtak, néhai gróf Kornis Zsigmond kormányzósága, valamint gróf Steinville tábornok erdélyi főhadparancsnoksága alatt, a tanácsstagok és egyéb hivatalnokok, úgy a városatyák sorában is a harmadrészt megkapták.” (39–42. l.)

Mai szemmel nézve meglepő, hogy a város, amelyben három felsőbb fokú iskola is működik, nem a tanárok vagy papok közül választja ki a leírást végzőket, hanem egyszerűen a városvezetésből. Közülük csak Pataki tekinthető magasabb képzettségűnek, de a többiek is – a helybéli iskolákban – olyan felkészítést kaptak, amely képessé teszi őket nemcsak a latin elbeszélő szöveg leírására, hanem a régi feliratok kiolvasására is. Feltételezhető, hogy mindegyik felekezeti törvényét az azon felekezeti képviselője állította össze.

Gyergyai Pál ennek a leírásnak köszönhetően bekerült könyvészetekbe és a Szinnyei-féle életrajzi lexikonba²³ is.

Megemlíjtjük még, hogy ugyancsak 1734 táján, szintén birodalmi ösztönzésre készülhetett el a korabeli Kolozsvár átfogó látképe, Johann Conrad von Weiss színes tollrajza, mely egy 1736-ban összeállított képeskönyvben maradt ránk: a déli, házsongárdi oldalról készült a megörökítés. Előtérben maga a rajzoló művész is látható, a domb alján néhány düledező ereszes sírkő tűnik fel, aztán egy fasor és kerítés, valószínűleg a temetőé. Azon túl a bástyákkal megerősített városfal húzódik. A fontosabb templomok, imaházak és iskolák fedelén szám, s a kép alatt megnevezésük. Jól kirajzolódik a nagypiaci plébániatemplom, a jezsuita és a Farkas utcai református templom. Az evangélikus és az unitárius imaházat is bejelölik. A magas oromzatú fedélszékek fölött magasan bontakozik ki a Fellegvár képe. Alatta még pusztá a domboldal. A külvárosok közül csak a Közép utcai és talán a Magyar utcai hóstát rajzolódik ki több épülettel. A délkeleti szögletbástya (a szabóké) mellett kocsi halad el, az út közelében juhnyáj legel a házsongárdi domboldalon. A képet az 1944-es kiadáshoz mellékeltek.

²³ SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái IV.* (Budapest, 1896), 38.

A család Gyergyai két házasságának megfelelően két ágra szakad. Az ifj. Pál (1716?–1784) ága ennek testvéreivel még három nemzedéken át viszi a nevet. A második frigyből származó fiatalabb féltestvér, Mihály (1747–1828) ága lesz a túlélő, s ez is osztozik az édesapa és édesanya vagyonán. A piacsori ház az ő kezén válik az egész várostól számon tartott Gyergyai-házzá. 1759. május 28-án így említik egy szerződésben: a „Piacsor keleti során, egyrészt Gyergyai Pál szenátor successorai, másfelől a Szentegyház utcára járó város közönséges sikátora, és azon túl, mostan mélt. gróf Kisrhédei Rhédei Józsefné asszonyom háza szomszédságában” lévő ingatlan, amiből a híres Wolphard–Kakas-házra következhetünk. Annak tehát északi szomszédja volt az épület, s a főtéri státusházak építése előtt, 1897-ben bontották le, akkor már vagy két évtizede a Frankkis család tulajdonát képezte.

A Gyergyai család tagjai közt utóbb akadt jeles ügyvéd, kincstartósági titkár, városi főszámvevő és királybíró, nyelvész, muzsikus, s a 19. század közepétől többnemzedéknyi orvos. Valamennyien hű fiai voltak az unitárius egyháznak, többen tagjai a fő- és képviselőtanácsnak, az egyházközség keretében pedig kúratorságot viseltek, a kollégium támogatásában és vezetésében is részt vettek. Nevüket adományok és alapítványok, alapkőbe rejtett feliratok őrzik.

Gömöri György¹

Magyar unitárius bejegyzések egy lengyel album amicorumban

A Lubieniecki család fontos szerepet játszott a lengyelországi ariánus, illetve unitárius mozgalom életében, és egyik leszármazottját, a teológus-csillagász Stanislaw Lubienieckit Bethlen Miklós és más magyarok is meglátogatták Hamburgban.² De Krakkóban fennmaradt egy korábbi ariánus Lubieniecki, az idősebb Andrzej (1551–1623) 268 oldalas emlékkönyve, aminek érdekes magyar vonatkozásai vannak, ezeket veszem számba az alábbiakban.

A 268 lapos album legkorábbi bejegyzései 1617-ből származnak, köztük az album 39. lapján Makai Rasorius (Nyíró) István ír be Rakówban, a lengyel unitárius vallás akkori központjában. Hosszú bibliai bejegyzése Pál apostolnak a Timótheushoz írt második leveléből idéz pár szakaszt, de nem a Károli Gáspár-féle fordításban, hanem meglehetősen saját fordításában, miután először megadja a 7–8. szakasznak az utolsó ítéletre utaló latin szövegét, ez a „Certamen illud præclarum decertavi, cursum consumavi, fidem servavi...” szavakkal kezdődik. Magyarul ez az albumba bejegyzett szöveg (korabeli helyesírással) így hangzik: „Amaz kellemetes bajt meg vittam, futasomat el vegeztem, hitömet meg tartottam: Immár ez leven hatra, el tétetett ennekem az igazsagnak coronáia, melliet meg ád ennekem az Ur amaz napon, az igaz Biro, nem tsak nekem penig, hanem mindeneknek az kik kevansaggal váriák az ő dicsőséges el iövetelelit”³ Ennél jobb a Károli-fordítás modernizált változata, ami ezzel a sorral kezdődik: „Ama

¹ Gömöri György (Budapest, 1934) 1956 óta Angliában élő magyar irodalomtörténész és polonista. 1969 és 2001 között a Cambridge-i egyetem tanára, 2003 óta Londonban él. A krakkói Tudományos és Művészeti Akadémia (PAU) tagja, Janus Pannonius-díjas és Norwid-díjas műfordító. Számos könyve közül a legutóbbit, az *Elvándorlók és elvagyódók* című tanulmány- és esszégyűjteményt a szombathelyi Savaria Kiadó gondozta.

² GÖMÖRI György, *Kultúránk követői a régi Európában* (Budapest: Editio Princeps Kiadó, 2009), 174.

³ *Pamiętnik przyjaciół Andrzeja Lubienieckiego* (Kraków: Biblioteka Czartoryskich), Rkps. I. 1403, fol. 39. Janusz Tazbir 2002-ben ismertette az emlékkönyvet: „Nowe Lubienieciana” *Archiwum Historii Filozofii i Myśli Społecznej* 45. évf., 47. sz. (2002): 45–54.

nemes harczot én megharczoltam, futásomat elvégeztem, a hitet megtartottam”.⁴ Ezután Makai Rasorius még beírt néhány közvetlen sort latinul: „Nobilitate generis, Doctrina et pietate præstantissimo, Domino Andreæ Lubienecio Domino ac Patri in Christo Jesu, mihi plurimum colendo, hoc mei amoris et observantiæ symbolum, appono: 19 mensis Augusti A. D. 1617 Racoviæ”. Az idősebb Andrzej Lubieniecki, Faustus Socinus barátja ez időben a rakówi közösség titkára volt, fontos szerepet játszott az újabb unitárius nemzedék neveltetésében, lehet, hogy éppen az ő segítségével jutott el nagyobb csoport „szociniánus” Leidenbe, ahol 1616. november 30-án egyszerre tízen matrikulálnak, köztük két magyar, a fent említett Makai Rasorius és Szilágyi János, míg a lengyelek között olyan kiválóságok vannak, mint Jonas Szlichting és Krzysztof Lubieniecki.⁵ Más szóval Makai Rasorius már altdorfi és leideni tanulása után, Rakówba visszatértében írt be az Andrzej Lubieniecki-émlékkönyvbe. Úgy tűnik, a rakówiak felismerték magyar hitsorsosuk különleges lelkeszi képességeit, ezért küldték őt korábban az ugyancsak Altdorfban tanult Szilágyi Jánossal együtt Leidenbe. Nem tudni pontosan, meddig maradt Makai Rasorius Rakówban, lehet, hogy hosszabb ideig, mert a következő nyom róla 1620-as, amikor is lektor lett a kolozsvári unitárius iskolában, majd mint lekipásztor szolgálta egyházát 1626 és 1644 között.⁶

Miért tanultak unitáriusok az altdorfi akadémián? Mert tudtak dr. Ernst Schoner (1572–1612) ottani tevékenységéről. Schoner leideni tanulmányai közben találkozott két lengyel „szociniánussal”, akik meggyőzték arról, hogy a szentháromságtan nem bibliai eredetű, hanem későbbi zsinatok döntéseinek eredménye, s hogy a protestáns vallások közötti vitában az unitáriusoknak van igazuk. Jóllehet Schoner írásban csak egy 1606-os orvosi disszertációval lépett a nyilvánosság elé,⁷ filozófiát is tanított és „kriptoszociniánus” nézeteiről más altdorfiak, mint az inkább a titkos tudományokkal foglalkozó idősebb és fiatalabb Goclenius is biztosan tájékozódtak, míg a 16. század végétől itt tanuló lengyel diákokon ke-

⁴ *Szent Biblia – azaz: Istennek Ó és Új Testamentomában foglaltatott egész Szent Írás*, ford. KÁROLI Gáspár (Lipcse: Pöschel és Trepte, 1928), bibliofil kiadás, 214.

⁵ *Album Studentorum Academiae Lugduno-Bataviae*, Hága, 1875, az 1616. november 30-i bejegyzés alatt. Regisztrálja őket BOZZAY Réka, LADÁNYI Sándor, *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918* (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 15.) (Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2007), a 2488. és 2489. számú biogramban.

⁶ ARANYOSRÁKOSI SZÉKELY Sándor, *Unitária vallás története Erdélyben* (Kolozsvár, 1839), 140. és SZABÓ Miklós, TONK Sándor, *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700* (Fontes Rerum Scholasticarum IV.) (Szeged, 1992).

⁷ Ernestus SONERUS, *Theses Medicæ De Sanguine Detractione Per Venas* (Norimberga: Typ. Abraham Wagenmann, 1606).

resztül Schoner híre hamarosan eljutott az 1602-ben alapított Rakówba. 1614-ben Schoner már nem élt, de olyan tanítványai, mint Martin Ruar még unitárius szempontból elfogadható, sőt vonzó akadémiának minősíthették az altdorfit, ahol korábban egyszer már unitárius rektort is választottak, Adam Sieniński à Sieno személyében.⁸

Magyar részről 1608-ban Altdorfban matrikulált három kolozsvári diák, köztük a szász Laurentius Filstich, aki később áttért a Bethlen Gábor által támogatott református vallásra.⁹ Úgy tűnik, ezek nem Rakówon keresztül, hanem egyenesen Erdélyből utaztak Altdorfba. Egyébként Makai Rasorius István és Szilágyi János előtt Altdorf már 1613-ban is tele volt lengyelekkel, akik, ha unitáriusok, gyakran csak annyit írtak nevük mellé, hogy „Nob(ilis) Pol(onus)”. 1614. március 22-én még egy olyan jeles rakóvi teológus is matrikulált Altdorfban, később meg a „tízcs csoport” tagjaként Leidenben, mint Samuel Przypkowski, a *De pace et concordia ecclesiae* (Amsterdam, 1623) nagy hatású szerzője.¹⁰ Bár a rakóvi akadémia még húsz évig fennállt, a lengyel unitáriusok Altdorf-járása 1618-ig tartott, Leident pedig a dordrechti zsinat határozatai miatt 1620 után fogják sok évre elkerülni.

A Lubieniecki-album következő magyar bejegyzője Varsolci Molnár János, aki Makai Rasoriuszal egy napon ír be ugyancsak újtestamentumi idézetet. Ez Lukács evangéliuma 21. fejezetének harminchatodik szakasza, amit útítársához hasonlóan Molnár latinul és magyarul jegyez be az albumba. A szöveg „Vigilante itaque omni temporis orantes...” szavakkal kezdődik, magyarul pedig így: „Vigyazzatok azért minden údeőben imatkozván, hogy meltoknak talaltassatok mind azoknak el tavoztatására, az mellyek jeővendők; es hogy meghalhásatok az embernek Fia eleőt”. Ezt követi a latin ajánlás: „hoc amoris sui monumentum erexit” és az aláíró neve – ő kicsit másképp írta be a helyszínt, mint magyar társa: „Rakovia”-nak.¹¹ Varsolci Molnár nem adta meg életkorát, de alighanem pár évvel fiatalabb volt Makai Rasoriusnál, mert még egy évet töltött Rakówban az aka-

⁸ Adam Sieniński 1609. június 30. és 1610. június 29. közt, egy évig volt rektor. Elias von STEINMEYER, *Die Matrikel der Universität Altdorf* (Würzburg: Universitätsdruckerei H. Stürtz AG., 1912), 106.

⁹ SZABÓ, TONK, *Erdélyiek egyetemjárása...*, 1531. biogram. Filstich mellett még Viczy Tamás és Bácsi István matrikulált. Említi őket KESERŰ Gizella, „From Padua to Leiden Transylvanian Unitarians’ Study Tours” in *A Divided Hungary in Europe: Exchanges, Networks and Representations 1541–1699. 1. (Study Tours and Intellectual-Religious Relationships)*, szerk. ALMÁSI Gábor (Cambridge Scholars Publishing, 2014), 70.

¹⁰ KESERŰ, „From Padua to Leiden...”, uo.

¹¹ *Pamiętnik przyjaciół...*, fol. 40.

démián, 1618-ban tért vissza Kolozsvárra, ahol lektor, majd lelkipásztor lett egy unitárius gyülekezetben. Fiatalon halt meg, 1621-ben.¹²

De ha tovább lapozzuk Lubieniecki albumát, egy újabb érdekes magyar nyelvű bejegyzésre bukkanunk, méghozzá egy Polonus tollából. Az illetőt Janusz Tsapyckinek hívják, ami mai helyesírással Czapickinek felel meg, a bejegyzés dátuma pedig 1618. május 5. Tsapycki magát „lublinói” illetőségűnek mondja, de alighanem Lublinra és nem az ilyen nevű nyugat-pomerániai városkára gondolt. Lengyel neve ellenére Tsapycki nem írt be semmit ezen a nyelven, csak először egy latin disztichont Ovidiusból: „Casus unique valet semper tibi pendeat ham(n)us / Quo minime speras gurgite pejus erit”, nem nevezve meg a szerzőt, majd magyarul: „Ezt írtam íó emlékesekért (!) az en szerelmes es io akaro uramnac, Nemesnek Lubieniecki uramnac Lublinoból Janus Tsapycki Luda-viczból Racowba [menet?]”.¹³ Az, hogy ajánlásában külön feltünteti Andrzej Lubieniecki társadalmi rangját („nemesnek”), arra mutat, Tsapycki maga nem volt nemesi származék, hanem csak latinul is értő polgár vagy tanult írődeák.

A Lubieniecki-album utolsó magyar bejegyzése megint egy erdélyitől származik, akit Illyefalvi Demeternek hívnak. Neve nem szerepel a Szabó-Tonk peregrinuslistán, de úgy tűnik, ez az erdélyi ember legalább Rakówig eljutott, mert valószínűleg ott írt be magyarul a Lubieniecki-albumba egy bibliai mondatot: „Az kegiessegh mindenbe hasznos, eobenne vagio(n) az életnek igereti, mely most vagion, es az ki ieovendőis”, ami elhagyja az 1Tim 4,8 ma már kissé anakronisztikusnak tetsző intelmét. A teljes szakasz a Károli-féle fordításban így hangzik: „[Mert a test gyakorlásának kevés haszna vagyon;] de az isteni tisztelet mindenre hasznos, melynek ígérete vagyon e világon és a más világon való megajándékozásáról”.¹⁴

A magyar unitáriusok kapcsolatai Rakówwal egyelőre nincsenek elég részletesen dokumentálva. Szögi László a lengyelországi magyar peregrinusokat fel-tüntető gyűjteményében mindössze két nevet tart nyilván, ezen kívül csak azt tudja megállapítani, hogy a rakówi akadémiára vagy „gymnasium illustre”-be „bizonyosan több erdélyi unitárius hallgató is eljutott...”, de ezek száma a lengyelek és az erdélyiek közötti teológiai nézeteltérések miatt „nem lehetett nagyon

¹² SZABÓ, TONK, *Erdélyiek egyetemjárása...*, 1159. sz. biogram.

¹³ *Pamiętnik przyjaciół...*, fol. 180. Ovidiusnál „credas” áll az idézett részben, nem speras. Tsapycki valószínűleg emlékezetből idézte, ezért tévedhetett.

¹⁴ *Szent Biblia*, 210.

magas”¹⁵ De Makai Rasoriusszal, valamint Szilágyi Jánossal egy napon Altdorfban egy Stephanus Conradus nevű, magát „Hungarus”-nak valló ember is matrikulált.¹⁶ Semmi mást nem tudunk róla, de sejtjük, hogy erdélyi szász unitárius lehetett. Végül is ez a krakkói lengyel albumot ismertető dolgozat két-három erdélyi magyarral gyarapíthatja a rakóvi unitárius diákok és hallgatók listáját.

¹⁵ SZÖGI László, *Magyarországi diákok lengyelországi és baltikumi egyetemeken és akadémiákon 1526–1788* (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 9.) (Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2003), 580.

¹⁶ Steinmeyer, *Die Matrikel...* 133., 1614. november 14. alatt.

Kovács András¹

János Zsigmond fejedelem síremléke²

„Ultimus existens antiquis stemmatis heros”
Johannes Sommerus³

A gyulafehérvári Szent Mihály római katolikus főszékesegyház északi, Várdai Ferenc erdélyi püspök (1513–1524) által építtetett és Szent Anna tiszteletére szentelt mellékkápolnájában két, azonos műhelyben készült, anyagában is azonos, szürkésfehér márványból faragott síremlék áll. Jagello Izabellának (1519–1559), I. János magyar király özvegyének és fiának, János Zsigmondnak (1540–1571) – II. János néven választott magyar királynak és az első erdélyi fejedelemnek – a tumbái ezek.

Jelenlegi helyükre csupán az 1967–1973 közötti restaurálás során kerültek.⁴ Talán már a székesegyház 1715 végén történt visszafoglalását követő átalakítások idején is, de 1743-ban⁵ már biztosan a székesegyház északi mellékhajójának

¹ Kovács András (Marosvásárhely, 1946) művészettörténész, egyetemi tanár a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Történelem és Filozófia Karán. Elérhetősége: akovacs46@yahoo.com.

² Az *Aetas* 35. évf., 3. sz. (2020): 175–188. lapjain megjelent tanulmány szerkesztett változata, amely bővített és jegyzetelt változata a szerző „János Zsigmond fejedelem gyulafehérvári síremléke”, in *A protestáns kisegyházak Magyarországon* (A reformáció kincsei 3.), szerk. KOLLEGA TARSOLY István, KOVÁCS Eleonóra (Budapest: Tarsoly, 2017), 26–28. című írásának.

³ Johannes SOMMERUS, *Epitaphium Joannis Secundi Electi Hungariae Regis*. Epitáfium-vers-részlete. Idézi: Petrus BOD, *Hungarus tymbaules, seu grata ac benedicti Hungarorum quorundam principum heroum magnatum toga et sago domi militiæque insignium, virorum eruditione ac prudentia clarorum, feminarum honestatis fama, ac pietatis studio illustrium ex epitaphiis renovate memoria quam ex cineribus excitavit* [Nagyenyed], 1764, 56–57.

⁴ BÁGYUJ Lajos, „A gyulafehérvári székesegyház helyreállítása”, *Korunk* 37. évf., 12. sz. (1978): 1039.; újraközlése: „A gyulafehérvári székesegyház helyreállítása” in Uő, *Műemlék-helyreállítás Erdélyben. 1955–1973*, s. a. r., utószó SAS Péter (Kolozsvár: Kolozsvár: Kolozsvár: Kolozsvári kőfaragó műhelyek. XVI. század (Budapest: MTA Művészettörténeti Kutatócsoportja, 1985), 301.

⁵ „In aditu templi ad sinistrum latus, visuntur in simili tumulo cineres Reginæ Isabellæ Polonæ: ponè hanc, Stephani Zapollya ejus filii; qui ad memoriam Patris, Hungariæ Regni, sed multum degener, Joannes II. dici voluit; arianismo enim Pseudo Aulici ac

János Zsigmond és Izabella síremléke.

Gyulafehérvár, római katolikus főszékesegyház (a szerző felvétele)

utolsó, nyugati boltszakaszában állt a két felirat nélküli, üres szarkofág.⁶ A mellékhajó 1900-as évek elején készült fényképén a két síremléket még farács is védte,⁷ amit azután a Möller István-féle restaurálás során felszámoltak.

Medici sui Blandrata contaminatus, miserè interiit. Eodem tractu legitur nigro incisa marmoris sequens inscriptio quam insignis Poeta moriens sibi accinuit, cum ignoto titulo: Megerechen Ar. Co. De se ad lectorem...” Franciscus FASCHING, *Nova Dacia* (Claudiopoli, 1743), 55–56.; idézi: MIKÓ Árpád, „Két világ határán (Janus Pannonius, Garázda Péter és Megyericsei János síremléke)”, *Ars Hungarica* 11. évf., 1. sz. (1983): 55–56.

⁶ Faschingnak az „in aditu templi” kifejezése tartalmában tökéletesen egyezik a székesegyház rendelkezésemre álló leltáraiban feltűnő szöveg változataival: „In fine [sc. Occidentali – K. A.] navis mausolea quædam signanter vero Isabellæ reginæ Joannis Zápolya conjugis, ex altera parte [sc. Meridionali – K. A.] vero, prope Archivum Capitulare [sc. prope turrim – K. A.] Corvini Hunyadiorum, complura item marmoris nigri frusta ex quibus aliqua inscriptiones quosdam excisas continent.” *Inventarium totius supellectilis Cathedralis ecclesiæ Carolinæ Albensis in Magnò Transilvanicæ Principatu anno 1784 mense Februario confectum*. Gyulafehérvári Érseki Levéltár (a továbbiakban: GYÉL) 7119g. Változatai az 1772. évi (GYÉL 7119), 1775. évi (GYÉL 7119c), 1777. évi (másolata 1810-ből: GYÉL 7119), 1850. évi (GYÉL 7119 n) leltárakban; ENTZ Géza, *A gyulafehérvári székesegyház* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1958), Történeti Források (a továbbiakban: TF) 217. sz.

⁷ ENTZ, *A gyulafehérvári székesegyház*, 171. kép.

Ez sem volt azonban az eredeti helyük. Az ulmi Martin Zeiller (1589–1661) szerint ugyanis 1632-ben Izabella és fia síremléke a székesegyház szentélyében állt.⁸ Martin Zeiller azonban valószínűleg egy korábbi szemtanú, az ugyancsak ulmi Veit Marchthaler (1564–1641) leírásából merített, aki az 1589-et követő években, valamikor 1592 és 1595 között járhatott Gyulafehérváron, és leírásából kiderül, hogy a szentélyben találta János király özvegyének, Izabellának és fiának fekete bársonnyal letakart síremlékét.⁹

Erdélyi s a székesegyházban is jártas szerzőink, Szamosközy István (1570–1612)¹⁰ és az ő információit is átvevő Bethlen Farkas (1639–1679), aki még szintén az eredeti helyén láthatta a síremlékeket, nemcsak megerősítik az ulmi szerző tanúságát,¹¹ hanem tőlük tudjuk azt is, hogy Izabella síremléke mellé, a főoltárral [főoltárhellyel? – K. A.] szemben, a szentély hossz tengelyétől kissé balra [északra – K. A.] került fiának a sírja.¹² Az utóbb említett szerző örökítette

⁸ „Im Chor ligen Isabella, des Waywoden Johannis, so König in Ungarn sein wollen / Gemehlin / unnd ihr Sohn Johannes II wider welche Keyser Ferdinand der I. zu friegen gehabt.” Martinus ZEILLER, *Itinerarium Germaniæ Novæ Antiquæ. Teutsches Reysbuch durch ...* [Deutschland, Das XXIX. Kapitel] (Strassburg, 1632), 587.

⁹ „...im Chor ist König Johan: hinderlassene gemahlin Isabella und Sohn Johannis II. regis Hung: Principis Transilvaniae [143v] Monumentum, so mit schwarzen Samett bedekt...” A kézirat kiadását előkészítő Németh S. Katalin szíves közlése.

¹⁰ „Sepultus est Albæ, in æde urbis maiore, proxime matrem ad dextram, nouoposito monumento.”; „Ubi [sc. Albæ Iuliæ – K. A.], in Basilica urbis maiore, ad tumbam perventum est, quæ e regione aræ maioris ad sinistram sita est, ...” Szamosközy István *történeti maradványai I.*, kiad. SZILÁGYI Sándor (Budapest, 1876) (Monumenta Hungariæ Historica Scriptorum 28.) 108., 119.; Megyericsei János ugyanott található sírlapjáról: „In templo Albensi maiore, pavimento insertus lapis qua itur ad maius altare...” Vö. BARABÁS Miklós, „Megyericsei János kolozsi főesperes”, *Erdélyi Múzeum* 24. évf., 2. sz. (1907): 115–121. Idézi BALOGH Jolán, *Az erdélyi renaissance I.* (Kolozsvár: Erdélyi Tudományos Intézet, 1943), 249–250.

¹¹ „ubi in Basilica urbis majore ad tumbam perventum esset, quæ e regione aræ majoris ad sinistram sita est, peracto panegyrico, corpus in novo monumento matri proximo est reconditum...”, Wolfgangus de BETHLEN, *Historia de rebus Transilvanicis* 2. (Cibinii, 1782), 227–229.; BETHLEN Farkas, *Erdély története II. A Várad békekötésétől János Zsigmond haláláig (1538–1571)*, szerk. JANKOVICS József, ford. BODOR András, jegyz. KRUPPA Tamás, PÁLFFY Géza, (Budapest–Kolozsvár: Enciklopédia – Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2002), 341–342.

¹² Ezek tükrében nyilvánvaló, hogy eredetileg Megyericsei János sírköve is a főoltárhoz vezető tengelyben volt a szentélynégyzet padozatába süllyesztve, s hogy Fasching vele kapcsolatos 1743-as állítása valószínűleg korábbi, illetve egykorú információk összeolvasztásából származik. Megszívlelendő tehát Mikó Árpád *Két világ határán...* című munkájában megfogalmazott gyanakvása Faschingnak a sírlap „fekete márvány” anyagára utaló kitételével kapcsolatban, mert azt valószínűleg a templomhajó végében hanyódozó fejedelmi sír-

meg – kétségtelen bizonyóságként a sír időközben bekövetkezett feltörésének és kirablásának is – annak az ötvösművű, aranyozott réztáblának a latin szövegét, amelynek a halott János Zsigmond mellére helyezve kellett tanúsítania identitását az égiek előtt¹³:

Serenissimus Princeps Dominus Joannes
 Secundus, Serenissimi olim Joannis Regis
 Hungariæ, Dalmatiæ, Croatiae etc. filius,
 ex Isabella Regina Sigismundi Regis et
 Bonæ Reginae Polonorum filia prognatus,
 Dei gratia electus Rex Hungariæ, Dalmatiæ,
 Croatiae, etc. dono lingvarum, puritate
 vitæ, praesenti animo, bellica prosperitate,
 et Martis stratagematibus, ac
 cunctis heroicis virtutibus ornatus divinitus,
 Patriæ et veræ pietatis amans, Anno
 ætatis suæ XXXI. die XIII. Martii, hora
 tertia ante auroram, summo cum sui desiderio
 suorumque luctu, colicis doloribus
 morbis epilepticis diu conflictatus, acerba
 morte raptus est, in quo semen Regium
 gentis Hungaricæ heu plane extinctum est,
 vereque cecidit corona capitis nostri, ac
 Imperium ad exterarum gentes delatum, Anno
 a Christo nato M. D. LXXI.

Fenséges Második János Fejedelem Úr,
 a néhai fenséges Jánosnak, Magyarország,
 Dalmácia, Horvátország stb. királyának

emlékek töredékeire vonatkozó valamilyen leírás is inspirálhatta. Így kétséges – bár az általa közölt hiteles felirat miatt teljesen ki nem zárható – a tudós jezsuitának a Megyericsei-sírlap 18. századi áthelyezésére utaló információja is.

¹³ BETHLEN, *Historia...*, 210–211.; BETHLEN: *Erdély története*, 332.; JAKAB Elek, *Kolozsvár története* 2. (Budapest, 1888), 194. A temetésre vonatkozóan vö.: KEMÉNY József és NAGYAJTAI KOVÁCS István, *Erdélyország Történeti Tára* 1. (Kolozsvár, 1837), 106. 5. sz.; JAKÓ Klára, „Adalék fejedelmeink temetkezésének kérdéséhez”, in *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*, szerk. KOVÁCS András, SIPOS Gábor és TONK Sándor (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1996), 238.

Izabella királynőtől, a lengyelek Zsigmond királyának és Bona királynéjának leányától született, Isten kegyelméből Magyarország, Dalmácia, Horvátország stb. választott királya, isteni sugallatból a nyelvek adományával, az élet tisztaságával, lélekjelenléttel, hadi szerencsével és Mars fortélyaival, és minden hősi erénnyel ékesített fia, a haza és az igazi kegyesség kedvelője, korának XXXI. esztendejében, március XIV. napján, a hajnal előtti harmadik órában, övéinek legnagyobb veszteségére és gyászára, miután sokáig küszködött kólikafájdalmakban és epileptikus betegségekben, elraboltatott a kíméletlen halál által, akivel a magyar nemzetség királyi magva, jaj, teljesen megszakadt, és fejünk koronája valóban lehullott, a hatalom pedig külső nemzetekhez sodródott, Krisztus születésétől az MDLXXI. évben.

Az idézettek előtt, 1565. április 6. után, hat évvel Izabella halálát követően, de még fia életében a fejedelem olasz testőrparancsnoka arról számolt be, hogy a királyné szerény koporsója a székesegyház egyik távoli és sötét zugában található, nyilván síremléke elkészültére várva.¹⁴

A nagybeteg uralkodó maga – 1567-ben kelt és később már nem változtatott végrendeletében az előbbi adatunknak némileg ellentmondva, esetleg a síremlék történetének egy újabb fejleményét is tükrözve – úgy fogalmazott, hogy „... testét királyi méltóságának kijáró és a fejedelmeket, kiknek véréből származónak és

¹⁴ Giovanni Andrea GROMO, *Compendio del tutto il regno posseduto dal re Giovanni Transilvano et di tutte le cose notabili d'esso regno 2.*, szerk. Aurel DECEI (Apulum: Tipografia Alba, 1945), 174–175. Vö.: MIKÓ Árpád, „Báthory István király és a reneszánsz művészet Erdélyben (1576–1586)”, *Művészettörténeti Értesítő* 37., 3–4. sz. (1988): 121.; Kovács András, „A gyulafehérvári székesegyház átváltozásai (1565–1715)”, in *Catholice reformare. A katolikus egyház a fejedelemség korában*, szerk. DIÓSI Dávid és MARTON József (Budapest–Kolozsvár: Szent István Társulat – Verbum, 2018), 32.; Uő, „A gyulafehérvári székesegyház átváltozásai (1565–1715)”, in *Ige-Idők. A reformáció 500 éve. Magyar Nemzeti Múzeum 2017. április 26–november 5. 1. kötet. Tanulmányok*, szerk. Kiss Erika, ZÁSZKALICZKY Márton és ZÁSZKALICZKY Zsuzsánna (Budapest, 2019), 341.

világra hozottnak magát ismeri, hasonlóképpen vérszerinti rokonait, rokonságát, atyjafiait és barátait megillető tisztelettel tisztességesen eltemetni és elhelyezni parancsolja Gyulafehérvárott, felejthetetlen szentséges néhai fenséges anyjának a sírja közelében.”¹⁵ Vélelmezhető tehát, hogy anyjának sírja akkor már a szentélyben lehetett.

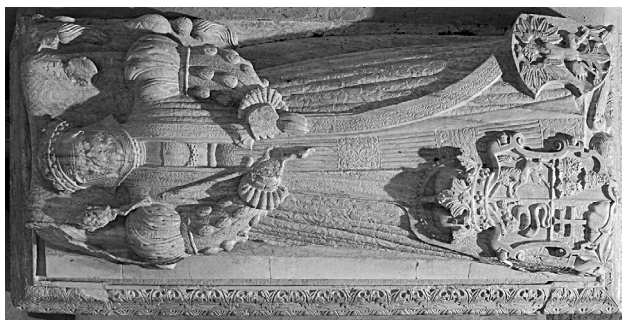
A síremlékek elmozdításának pontos idejét nem ismerjük. Valószínű, hogy a szentélynégyzetből a székesegyház 1715. évi visszafoglalása után, már Mártonffy György püspök (1713–1721) idejében, akár 1719-ben, az új berendezés felállításkor, akár a szentély alatt létrehozott kriptá építése¹⁶ után is kikerülhettek. Kétségtelen ugyanis egyrészt, hogy a szentély alatti kriptá és a négyzetből a kriptába vezető eredeti, ma már nem létező lejárát létrehozásának idején a síremlékek akadályozták volna a munkálatokat, másrészt pedig – elég Fasching fentebb idézett véleményére hivatkoznunk – a 18. században az „arianizmussal megfertőzött” János Zsigmond síremléke aligha maradhatott meg a liturgikus szempontból ismét felértékelődött főoltár előtti térben. A szentélynégyzetben ma a két egymással átellenben álló, hatülékes barokk kanonoki stallum található; a források szerint ezek Batthyány Ignác püspöksége (1780–1798) alatt nyerték el végső formájukat, valamilyen előzményük azonban már 1744-ben elkészült.¹⁷ A belső átalakítások miatt egyébként a középkori székesegyház jótévőinek számító Hunyadiak síremlékei sem maradhattak meg eredeti helyükön, a kereszthajónak a szentéllyel szomszédos négyzetében. A négyzet átrendezését a diadalív-pillé-

¹⁵ „...corpus vero iussit pro regia dignitate et principum, quorum sanguine oriundum æditumque se cognoscit, item consanguineorum, affinium, cognatorum amicorumque suorum digno respectu honorifice sepeliri et locari Albæ Iuliæ prope sepulchrum sacrae olim Mgtis regiae matris suae desideratissimæ.” Heckenast Gusztáv, „János Zsigmond végrendelete (1567)”, in *Collectanea Tiburtiana. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*, szerk. GALAVICS Géza, HERNER János és KESERŰ Bálint (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 10.) (Szeged: JATE, 1990), 157.

¹⁶ ENTZ, *A gyulafehérvári...*, TF 86.; „...Szent Mihály főangyal tiszteletére emelt székesegyház főoltára alatt levő új sírboltban...” – Vö. Karczfalvi báró Mártonfi György erdélyi püspök végrendelete. Kelt: Károlyfehérvárott, 1721. szeptember 5., közli TEMESVÁRY János, „Hét erdélyi püspök végrendelete”, *Erdélyi Tudományos Füzetek* 34. sz. (1931): 4.

¹⁷ ENTZ, *A gyulafehérvári...*, TF 175., 183–186.; MIHÁLY Ferenc, „A gyulafehérvári Szent Mihály-székesegyház faberendezésének restaurálása”, in *Élő múltunk. A gyulafehérvári Szent Mihály-székesegyház és érseki palota*, szerk. KNECHT Tamás (Kolozsvár: Verbium, 2012), 126–137., különösen 129–130., 132.; TERDIK Szilveszter, „A gyulafehérvári székesegyház barokk berendezése”, in *Élő múltunk...*, 121–123.; TERDIK Szilveszter, „Újraolvasott források – adatok a gyulafehérvári székesegyház keleti része 18. századi berendezésének történetéhez”, in *A gyulafehérvári székesegyház főszentélye*, szerk. PAPP Szilárd (Budapest: Teleki László Alapítvány, 2012), 211–220.

rek mellékoltárainak a felállítása is szükségessé tette. Az ottani síremlékek is akkor kerülhettek mai helyükre, a déli mellékhajó nyugati végébe, a toronyaljba költöztetett káptalani levéltár bejárata elé.

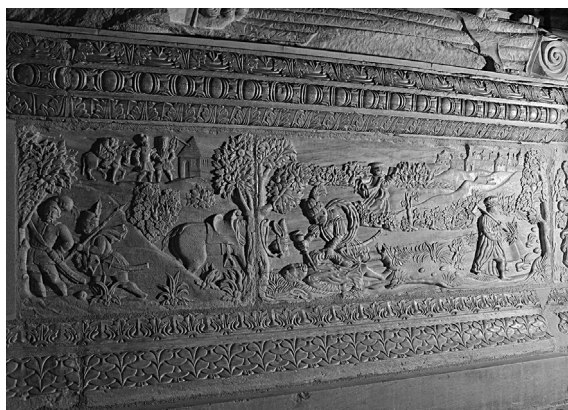

Izabella síremléke (Mihály Ferenc felvétele)

A két síremlék formája igazolja az elhelyezésükre vonatkozó, 16–17. században keletkezett írott források tanúságát. Izabella királyné ferde fedlapú síremléke a szentélynégyzet északi oldalfalának támaszkodott, fedlapja ugyanis, ahogy azt keskeny oldalainak formája is bizonyítja, rézsűsen, északról a néző felé lejtve mutatta a ravatalképek ünnepélyes kompozícióit idéző beállításban, díszruhába öltöztetett, diadémmal koronázott, jobbában jogart, baljában kendőcskét tartó fekvő alakját, a lábánál található szimmetrikusan ívelt, volutákkal díszített, négyelt (1. Sforza, 2. Szapolyai, 3. hármashalmon kettős kereszt, 4. a dalmát leopárdok) pajzsban zárt, gyöngyökkel ékesített koronájú címerrel, mellette, a címertani baloldalon pedig kisebb, különálló tárcsapajzsban a Jagelló-címerrel. Minthogy a szemlélő csak a két rövid oldallapot és a déli, hosszú oldalt láthatta, a tumba készítője ezeket díszítette. A két rövid oldalon, egy-egy domborműben ábrázolt, kiterjesztett szárnyú puttó félalakja látszik alátámasztani a fedlapot és tartani a kidomborodó manierista kártusba foglalt, üres, eredetileg talán festett sírfelirat számára fenntartott tükröt. A déli oldallapra a szobrász kétségtelenül német, de mindeddig azonosítatlan előkép (metszet?) nyomán az irgalmas szamaritánus történetét (Lk 10, 25–37) faragta ki.

A dombormű előképe stílusában, főalakjainak elhelyezésében és olyan részleteiben, mint az olvasásba mélyedt pap, a fejszójével a vállán siető lévita, a szabályját éppen a hüvelyébe csúsztató rabló alakja, valamint a vendégfogadó-céger kocsikereke leginkább a nürnbergi Georg Pencz (1500–1550) 1543-as,¹⁸ további

¹⁸ Adam BARTSCH, *Le peintre-graveur Bd. VIII.* (Wien, 1808), 339., 68. sz.

*Az irgalmas szamaritánus története. Izabella királyné síremléke.
Részlet (Mihály Ferenc felvétele)*

részleteiben és kompozíciójában pedig a nála jóval fiatalabb, ugyancsak Nürnbergben tevékenykedő Jost Amman (1539–1591) 1564-ben készült metszetéhez¹⁹ közelítő kompozíció lehetett. Eltérések főleg az alakok elrendezésében, a szereplők „keletesebb” öltözkéne a részleteiben, a kép középtengelyét meghatározó fa koronájában domborodó almákban mutatkoznak.

Izabella királyné elhunyt fiának vízszintes fedlapú síremléke eredetileg mellette, a szentély hosszanti középtengelyének vonalától balra, szintén északra állhatott. Az ifjú fejedelem síremlékének lépcsőzetesen alakított, sekély, pikkelyszerű levelekkel díszített, profilozott talapzaton álló kőládáját gazdagon tagolt, akantuszos kima és szíma közé fogott, tojássoros pálcával szegett kőlap fedi, tetjén az elhunyt gravírozott díszítésű rákpáncélba öltöztetett, fején, mellén, balkezén és lábfejein erősen sérült fekvő alakjával. Térdivasait egy-egy sörényes oroszlánmaszk díszíti. Az elhunyt fejedelem karjaira zsinórok hurkolódnak. Ezek a jobb válla alatt előbukkanó ruhadarabhoz, egy, a mindennapok szokásaitól eltérő módon „ráadott” köpenyhez tartoznak.²⁰ A tumba hosszanti oldallapjain a talapzat fölé furcsán kiugró, ékként találkozó, volutákra támasztott veret-

¹⁹ *Neuwe biblische Figuren / dess Alten und Neuwen Testaments / geordnet und gestellt durch den fürtrefflichen [...] Johan BOCKSPERGERN VON SALZTBURG / den jüngern /; und nachgerissen mit sonderm Fleiss durch [...] Joss AMMAN VON ZURICH* (Frankfurt am Mayn, MDLXIII.) N II., <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b105511026/f117.item> (letöltve: 2020. szeptember 17.).

²⁰ Az elhunyt fejedelem holttestén a koporsóban vörös karmazsinruha és fekete palást volt. Vö. KEMÉNY és NAGYAJTAI KOVÁCS, *Erdélyország Történeti Tára*, 106.

János Zsigmond síremléke (Mihály Ferenc felvétele)

díszes, egymástól részleteikben is eltérő manierista hermák (egyikük elpusztult, tömegét a modern restaurálás jóvoltából csupán méreteit idéző kőhasáb érzékelteti) határolják a kétségtelenül fametszetes kompozíciókról felnagyított s a minta apró, kőfaragványban nehezen érvényesülő részleteihez is szemmel láthatóan hűségesen ragaszkodó, domborműben ábrázolt jeleneteket.

A tumba rövid oldalait egy-egy négyszögletes, belül asztragalba, kívül manierista veretdíszbe foglalt, leveles, bogyós ágacskákból komponált téglalap alakú kártus díszíti, a keleti, láboldali közepén gyémántkváder domborodik, csupán a nyugati oldal kártusát tartották fenn annak idején a tervezett felirat számára.²¹

A síremlék hosszoldalain ábrázolt két ostromjelenetnek az Alpoktól északra keletkezett, feltehetően azonos kéztől származó fametszetelőképét mindeddig nem sikerült azonosítani.

Egy dilettáns feltevés szerint²² a hadadi csatát ábrázolná az egykori északi (jelenleg: keleti) oldal domborműve. A feltevés gyermektegy történeti műveltségű kiötlője – jobb elképzelés híján – János Zsigmond uralkodásának egy, a választott király távollétében megvívott s az erdélyi csapatok súlyos vereségével végződött összecsapását, a hadadi csatát (1562. március 4.) választotta, s nevezte ki önkényesen a síremléket díszítő egyik dombormű témájává. Hasonló módon járt el egy másik azonosítási javaslat szerzője is.²³ Ő a két domborműben Kővár

²¹ A síremlékről Cserna Károly által készített, 1897 előtti rajzon a fedlap fordítva áll. Vö. <https://dka.oszk.hu/006300/006397> (letöltve: 2020. június 29.). Lehetséges, hogy a hiba a rajzolóé, mert a fedlap 1963-ban, a síremlék utolsó költöztetése előtt is a mostani helyzetében volt. Vö. Gheorghe SEBESTYÉN, V. SEBESTYÉN, *Arhitectura renaşterii în Transilvania* (Bucureşti: Editura Academiei Republicii Populare Romîne, 1963), 73., 41. kép.

²² Vö. a 4. jegyzettel.

²³ https://www.cetati.medievistica.ro/pagini/Castelani/texte/reprezentari%20cetati/reprez_fortificatii.htm s. v. Alba Iulia (letöltve: 2020. szeptember 17.).

János Zsigmond síremléke. Déli (jelenleg: nyugati) oldal (Mihály Ferenc felvétele)

ostromának mindjárt két mozzanatát vélte azonosítani. Kővárát 1567-ben János Zsigmond jelenlétében foglalták el a Bebek György vezette erdélyi csapatok. Az azonosítás ebben az esetben is az elhunyt személlyel kapcsolatos történet önkényes kiválasztásán alapszik. Nyilvánvaló, hogy nem elég a két eltérő domborműhöz János Zsigmond uralkodása alatt lezajlott csatát vagy ostromot társítani, a társítást a dombormű részleteivel alá is kell támasztani; bizonyítani például, hogy azonosítatlan előképek valóban Erdélyhez, s ott éppen a kiválasztott helyhez kötődnek.

Mindkét kompozíció egy-egy vár ostromát ábrázolja, földdel töltött vesszőfonatos kasok közé állított kerek, lafettás ostromágyúkkal – az ágyúk torkán kiömlő füstfelhővel, sőt az éppen kilőtt és a cél felé repülő golyóbisokkal –, kanócot emelő tüzerekkel, páncélos, hegyes csúcsú, ellenzős,²⁴ a 16. század második felére jellemző nyitott sisakot viselő, kopjákkal felfegyverzett lovasok és lándzsás, alabárdos, helyenként lőfegyvert is használó, plundranadrágos gyalogosok összecsapó alakulataival. Középen, akárcsak a kép előterében kézitusa keveredett gyalogosok mellett, megcsonkított holttestek és levágott emberi testrészek hevernek. Különleges részlettel csupán az egykori déli (jelenleg nyugati) oldal domborművén találkozunk: jobb szélén félreismerhetetlen lengyel szárnyas huszárok, illetve nyitott sisakot és huszárokra jellemző pajzsot viselő, csizmás, sarkantyús lovagok sorakoznak az ostromlók András-keresztes, illetve három vízszintes sávból álló zászlaja mögött.

A vár ormán itt az ostromlottak latin (?) keresztrel osztott fecskefarok alakú (a másik domborművön ezzel szemben vízszintesen sávozott, háttérben pedig ugyanolyan, illetve szembefordított, egymástól eltérő, parabolyszerű görbékkel

²⁴ KALMÁR János, *Régi magyar fegyverek* (Budapest: Natura, 1971), 47., 53–54., 87., 91., 95. kép.

*János Zsigmond síremléke. Északi (jelenleg: keleti) oldal.
Részlet (Mihály Ferenc felvétele)*

*Lengyel szárnyas huszárok. János Zsigmond síremléke.
Részlet (Mihály Ferenc felvétele)*

díszített) zászlóját lobogtatja a szél. Az ostromjelenet a Báthory István lengyel király (1576–1586) uralkodása alatt önálló fegyvernemként hadrendbe szervezett, de kétségkívül korábban is létezett – így elméletileg korábbi ábrázolásokon is előfordul – nehézlovasok szereplése révén mindenképpen lengyel vonatkozású, ha metszetelőképét nem is sikerült mindeddig feltalálnunk. Az egykori északi oldalon található dombormű stílusában, különösen ábrázolásainak részleteiben közel áll egy névtelen metszethez, amely a hétéves vagy első északi (ún. háromkorona-) háború (1563–1570) egyik mozzanatát, a svéd Älvsborg várának

János Zsigmond síremléke, déli (jelenleg nyugati) oldal (Mihály Ferenc felvétele)

II. Frigyes dán király (1559–1588) általi ostromát ábrázolja.²⁵ Minthogy ennek az első balti háborúnak a dán király szövetségeseként részese volt János Zsigmond nagybátyja, Zsigmond Ágost lengyel király (1548–1572) is, nem kizárt, hogy az elhunytáig királyi rokona egyedüli utódának és örökösének számító János Zsigmond síremlékének a domborműveit is ilyen, lengyel vonatkozású forrásból származó metszetelőképek inspirálták.

Az elhunyt uralkodó feje két egymásra helyezett bojtos, érzékletesen faragott rombusz-, illetve levélmintás szövésű anyaggal borított vánkoston nyugszik, lábánál rákos mellvért és zárt, ugyancsak gravírozott díszítésű, aprólékosan kidolgozott, tarajos és tarkókorongos sisak látható. Feje mellé balra zárt, gyöngökkel és ékkövekkel díszített, az Izabellához hasonló uralkodói koronát, jobbra pedig náduszból kinövő, egyenlő szárú mankós kereszttel ékesített országmát faragtak. Jobbja a vállának támasztott uralkodói jogart, balja hosszú, egyenes kardjának hüvelyét fogta. A kardmarkolat méretére a keresztvas fölött, illetve a vállvérten fennmaradt csonkokból következtethetünk. Az uralkodói jelvények közül csupán az erősen rongált jogar fejének a keresztmetszete utal valamennyire a lengyel királyok egykori jelvényére, s tűnik hasonlónak az Izabella síremlékén ábrázolt jelvényhez is. Az elhunyt jobb lába mellett puttó tartja a négyelt, erőteljes volutákban kicsúcsosodó, manierista pajzsot, amelynek első és harmadik negyedében a koronás Jagelló-sas, illetve a Magyar Királyság vágásos címere domborodik, míg a másodikban és a negyedikben a nap és hold felé ágaskodó, hármas halomból kinövő farkas, illetve az ágaskodó egyszarvú utal a Sza-

²⁵ II. Frigyes beveszi Älvsborgot, 1563, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Fredrik_II_conqueres_%C3%84lvsborg_1563.jpg (letöltve: 2021. október 29.).

Kendi Ferenc és Antal síremléke. Töredék (a szerző felvétele)

polyai-ház címerére. Férfi halottakat megillető vicsorgó oroszlán ágaskodik az elhunyt bal lába és kardja mellett, mögötte – funkciótlanul – a címertartó puttó párja is feltűnik.

A két szarkofág elhelyezése véglegesítette az erdélyi fejedelmek udvari templomává vált székesegyház kiemelkedő jelentőségű síremlékeinek a helyét: a kereszthajónak a szentéllyel szomszédos négyzetében álltak ugyanis a Hunyadiak síremlékei, mellettük pedig Martinuzzi (Fráter) György sírlapja, amelyet Giovanni Battista Castaldo állíttatott. A későbbiekben ide került Bocskai Erzsébetnek, Báthory Kristóf erdélyi vajda (1576–1581) feleségének síremléke is. Ide temethették kettejük korán, 1576-ban elhunyt fiát, Miklóst is. Sírlapjának címeres, a sírvers egy részét is tartalmazó töredékét a legutóbbi restaurálások során az előcsarnok padozatában fedezték fel.²⁶ Fráter Györgynek a főhajó közepén („in mezzo la nave maggiore della chiesa”²⁷), más forrás szerint a diadalív északi félpillérének közelében („ad columnam chori ex parte Evangelii”²⁸) emelt sírem-

²⁶ Antonii de SZEREDAI, *Szent-Háromság: Collectio continens tabulas vetustorum ac recentiorum monumentorum ...* (Albæ Carolinae, 1791), 49.; BALOGH, *Kolozsvári kőfaragó...*, 302.; EMŐDI Tamás *Varkoch Tamás és Báthory Miklós síremléke* című előadása, amely a Teleki László Alapítvány által 2002. június 4-én szervezett, A gyulafehérvári székesegyház és érseki palota kutatásának és helyreállításának újabb eredményei című konferencián hangzott el; TELEKI Gábor, „A székesegyház és érseki palota helyreállítási munkálatai az 1960-as évektől 1999-ig”, in KNECHT, szerk., *Élő múltunk...*, 47.

²⁷ Ascanio Centorio DEGLI HORTENSII, *Commentarii della guerra di Transilvania* (Vinegia, 1566), 148.

²⁸ Az 1826. évi leltárban. Idézi: ENTZ, *A gyulafehérvári székesegyház...* 214.; BALOGH, *Kolozsvári kőfaragó...* 306.; KOVÁCS, „A gyulafehérvári székesegyház átváltozásai”, 34.

lékétől mintegy két ölnyire – így egy harmadik kútfő²⁹ –, de valószínűleg inkább a kereszthajó déli apszisába, egyazon sírba temették 1599-ben Báthory András fejedelmet (1599) és 1594-ben Szamosújvárott kivégzett bátyját, Boldizsárt. A századfordulós pusztítások után ehhez az öröklött elrendezéshez igazodtak azután Bocskai István, az iktári Bethlen fejedelmi család tagjai, valamint a Rákócziak síremlékeinek elrendezésében is.³⁰

Ha a felsorolt személyek felekezeti hovatartozását nézzük, igencsak tarka képet kapunk: a Hunyadi család 15. században elhunyt tagjai, Izabella királyné (megh. 1559) és Fráter György (megh. 1551), valamint a két Báthory testvér katolikusok, Bocskai Erzsébet (megh. 1581), akárcsak bátyja, István fejedelem (megh. 1606) református volt, kálvinisták voltak továbbá az iktári Bethlen család tagjai, Gábor fejedelem (megh. 1629) és neje, Károlyi Zsuzsanna (megh. 1622), az öccse, István (megh. 1648), továbbá az unokaöccse, ifj. Bethlen István (megh. 1632), akárcsak a Rákóczi család Gyulafehérvárott eltemetett tagjai, id. György fejedelem (megh. 1648) és két kisebbik fia, Ferenc (megh. 1632), valamint Zsigmond (megh. 1652). Közülük egyedül János Zsigmond volt az unitárius vallás híve. Ez a székesegyház korabeli történetének kronológiáját híven körvonalazó „ökumenikus” tarkaság szorosan összefügg a János Zsigmond uralkodása alatt és után bekövetkezett, a reformációval kapcsolatos fejleményekkel.

A reformáció terjedése az erdélyi egyházmegyét a 16. század második negyedében érte el. Kanonokjainak egy része a protestantizmus újításait választotta. Ez a folyamat azután erősödött fel, hogy 1556-ban az országgyűlés szekularizálta s az Erdélybe visszatért Izabella és János Zsigmond eltartására kincstári birtokká tette az erdélyi püspökség és a káptalan javait. Az özvegy királyné és tizenhatodik életévét taposó fia abban az időben katolikusnak vallotta magát. 1557 júniusában a tordai országgyűlésen megegyezésre biztatták mindkét táborhoz tartozó s őket patrónusukként tisztelő alattvalóikat. Az uralkodói álláspont alig módosult Izabella halála után, szinte a tridenti zsinat végéig (1563. december 4.), mindaddig, amíg remélni lehetett valamilyen kompromisszumos álláspont elfogadását a katolikus egyház és az evangélikus nézeteket valló, különböző protestáns irányzatok között. A fiatal, az evangélikus vallás hívévé lett uralkodó csak 1564 áprilisában szüntette meg a miséket a gyulafehérvári székesegyházban, a következő év folyamán pedig kimondták a „szebeninek” nevezett (szász)

²⁹ BALOGH, *Kolozsvári kőfaragó...*, 306.

³⁰ SZABÓ Péter, „Térszimbolika a gyulafehérvári főtemplomban. Rekonstrukciós kísérlet a fejedelmi sírok eredeti helyének meghatározásához”, *Ars Hungarica* 34., 1. sz. (2006): 19–28.; KOVÁCS, „A gyulafehérvári székesegyház átváltozásai”, 15–72.

evangélikus és a „kolozsvárinak” nevezett (magyar) református egyház szétválását; az utóbbi püspöke pedig Dávid Ferenc – 1564-től az ifjú király udvari prédikátora – lett.³¹

A felekezeti intézményesülés azonban váratott magára, s a következő években az uralkodó még mindig hitviták útján remélte elősegíteni a megegyezést időközben már egymás ellen fordult evangélikus, illetve szakramentárius tanokat valló alattvalói között. 1568–1569-re változott a helyzet, akkor János Zsigmond már biztosan az antitrinitárius tételek híve volt.³²

Közvetlen források hiányában nehéz eldönteni, hogy e sorozatos változások miként befolyásolták az udvari templomként működő székesegyház sorsát. Az ifjú fejedelem halálakor a székesegyház patrónusa is, lelkészei is az új áramlat hívei lehettek, ők celebrálták ünnepélyes temetését is, amelyen a gyászbeszédet Dávid Ferenc és Johann Sommer mondta. A temetéssel kapcsolatos kiadások fedezetéről a fejedelem 1567-es végrendeletének (modern számozás szerinti) 42. szakaszában szüksézáruán intézkedett, költségeinek kiegyenlítését a testamentáriusokra hárította.³³ Szamosközynek az „újonnan állított síremlékre” („*novo posito monumento*”) vonatkozó későbbi utalása azonban anakronikus. Ugyancsak anakronikus, részben talán éppen Szamosközy információján alapszik az 1598-ban Gyulafehérvárott is megfordult Istvánffy Miklós hasonló tartalmú kijelentése is.³⁴ A valósághoz legközelebb a temetés résztvevőjeként szemtanúnak tekinthető Forgách Ferencnek az előbbi jegyzetben idézett véleménye állhat. Szerinte János Zsigmond koporsóját anyja addigra már elkészült sírjába/sírboltjába (?) földelték/helyezték (?) el. Nehezen hihető ugyanis, hogy az általunk vizsgált síremlék a temetés idejére már elkészült volna, ahogyan az is, hogy a királyné stílusában egyező tumbája már készen lett volna. A két tumba azonos anyaga,

³¹ Az egész folyamat érzékletes összefoglalása: BALÁZS Mihály, „Megjegyzések János Zsigmond valláspolitikájáról”, *Credo* 14. évf., 1–2. sz. (2008): 67–93., különösen 73. skk., 80.

³² Uo., 84.

³³ HECKENAST, *János Zsigmond végrendelete*, 162.

³⁴ „...cadaver ... principis ... ex arce in templum deductum esset, marmoreoque sepulchro compositum...”, Nicolai ISTHVANFI, *Pannoni Historiarum de rebus ungarici libri XXXIV.* (Coloniae Agrippinae, 1622), 521.; Istvánffy Miklós *Magyarok dolgairól írt törtérideje Tályyai Pál XVII. századi fordításában I/2.*, s. a. r. BENITS Péter (Budapest: Balassi, 2003), 473. Utóbbi fogalmazása részben egyezik a szemtanú Forgách Ferenc szövegével: „Ex arce tantum deductus est, et in tumulo matris humatus.” *Ghymeszi Forgách Ferencz magyar törtérideje (1540–1572)*, jegyz. FORGÁCH Simon és ISTVÁNFI Miklós, bev. TOLDY Ferenc, közli MAJER FidéL (*Monumenta Hungariae Historica, Scriptorum*, 16.), (Pest, 1866), 470.

Kendi Ferenc és Antal síremléke. Töredék (a szerző felvétele)

kiképzésük, díszítésük módja, egymáshoz való viszonyuk ugyanis a végrendelet szövegével egyetemben arra utal, hogy mindkettő a testamentumos urak, a fejedelmi végrendelet végrehajtói – Csáky Mihály (1492–1572), Hagymási Kristóf (1510–1577), Bekes Gáspár (1520–1579) és Stanisław Nieżowski (1520 k. –1573), valamennyien unitáriusok³⁵ – megrendelésére készülhetett el az ifjú fejedelem halála után, talán – tekintettel a végrehajtók sorsának alakulására is – még 1572 előtt. A tumbák Erdélyben szokatlan kőanyagára és stílusára találunk még példát az 1559-ben meggyilkoltatott s eredetileg Gyulafehérvár külvárosi templomában³⁶ eltemetett Kendi fivérek szintén 1571 után állított székesegyházbeli közös tumbájának fennmaradt két, egykor a sírláda rövid oldalait képező töredékén is.³⁷

³⁵ HORN Ildikó, *Hit és hatalom. Az erdélyi unitárius nemesség 16. századi története* (Budapest: Balassi, 2009), 161–196.; HORN Ildikó, *A hatalom pillérei. A politikai elit az Erdélyi Fejedelemség megszűlésének korszakában (1556–1588)*, akadémiai doktori értekezés (Budapest, 2012), http://real-d.mtak.hu/581/7/dc_105_10_doktori_mu.pdf (letöltve: 2021. november 1.).

³⁶ ISTHVANFI, *Historiarum...*, 388.

³⁷ MIKÓ, „Báthory István király...”, 125. skk.; UŐ, „IV–17. Csatajelent János Zsigmond erdélyi fejedelem (+1571) gyulafehérvári síremlékén”, in *Történelem – Kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon. Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában. 2000. március 17. – szeptember 24.*, szerk. UŐ, SINKÓ Katalin (Budapest: Magyar Nemzeti Galéria – Pannon GSM, 2000), 299.; UŐ, „Gótika és barokk között. A reneszánsz művészet problémái a kora újkori Magyarországon”, in *Mátyás király öröksége. Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század). Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában 2008. március 28. – 2008. július 27.* I., szerk. UŐ, VERŐ Mária és JÁVOR Anna (Budapest: Magyar Nemzeti Galéria, 2008), 252–253.; UŐ, *A reneszánsz Magyarországon* (Budapest: Corvina, 2009), 172., 173–174.

Ezekre is tekintettel arra kell tehát gondolnunk, hogy a felsorolt síremlékek mindegyike Gyulafehérvárott és erdélyi kőanyagból készült. A síremlékek létrejöttét övező bizonytalanság, a rájuk vonatkozó adatok szűkszavúsága sem teszi lehetővé, hogy komolyan mérlegeljük a forrásainkban feltűnő egyetlen mester, az olasz „magister Castillio Italus lapicida” esetleges közreműködését. Két évvel János Zsigmond halála előtt, 1569 júliusában utal egy oklevél ennek a mesternek a gyulafehérvári házára.³⁸ A kétségtelenül kőszegéssel foglalkozó északolasz (?) mesterember talán megszerezhetette, esetleg meg is munkálhatta a különleges kőanyagot, azonban sem korábbi, sem 1571 utáni működéséről nem rendelkezünk kézzelfogható bizonyítékkal. Ezzel szemben valószínűnek látszik, hogy az utóbbi idők restaurálási munkái folyamán Gyulafehérvárott az érseki palota déli szárnyának emeletén felfedezett három in situ, valamint a velük egyező faragványból származó, későbbi javítások során másodlagosan felhasznált, viszonylag nagy számú, egyaránt ión pilaszteres szárkövekkel és osztókkal tagolt hármaskerak-töredék³⁹ a János Zsigmond idejében végbement – mindeddig csak írott forrásból ismert⁴⁰ – jelentős palotabővítéshez köthető. Így a tumbákon is mindegyre feltűnő, lendületes volutás motívumok készítőjéről is elképzelhető, hogy kapcsolatban lehetett az ablaksort kivitelező mesterrel/mesterekkel.

Az előbbi áttekintés alapján állíthatjuk tehát, hogy János Zsigmond és Izabella síremlékeit Gyulafehérvárott készíthette egy helyben működő, előttünk ismeretlen, inkább építészeti tagozatok faragásában, mint alakos szobrászatban jártas kőfaragó, mindeddig pontosan meg nem határozott, de részben kétségtelenül lengyel kötődésű előképekre támaszkodva. Ezek azonosítása valószínűleg pontosítja majd a két síremlék keltezését is. Ha az 1571–1572 körüli keltezés bizonyítást nyer, akkor a gyulafehérvári síremléken a lengyel szárnyas huszárok legkorábbi ábrázolásainak egyikét szemlélhetjük.

³⁸ „János Zsigmond királyi könyve. 1569–1570., 141. sz. (Torda, 1569. július 2.), in *Az erdélyi fejedelmek királyi könyvei I.*, jegyz., közli FEJÉR Tamás, RÁCZ Etelka és SZÁSZ Anikó (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2003), 58.

³⁹ ASZTALOS György, „Kőrestaurátori munkák a Szent Mihály-székesegyházon 2008 és 2011 között”, in KNECHT, szerk., *Élő múltunk...*, 112.

⁴⁰ SZAMOSKÖZY, 112. Idézi: BALOGH, „Kolozsvári kőfaragó műhelyek”, 288.; MIKÓ, „A reneszánsz Magyarországon”, 171–172.; UŐ, *A reneszánsz művészet története Magyarországon*, akadémiai doktori értekezés (Budapest, 2011), 200–201., http://real-d.mtak.hu/526/4/dc_139_10_doktori_mu.pdf (letöltve: 2021. november 1.); KOVÁCS András, *Mikó Árpád A reneszánsz művészet története Magyarországon című akadémiai doktori értekezéséről*, opponensi vélemény, 8–9., <http://real-d.mtak.hu/526/5/Kovacs%20Andras.pdf> (letöltve: 2021. november 1.), valamint *Művészettörténeti Értesítő* 63. évf., 1. sz. (2014): 177–200.

Püspökszentelés vagy püspökbeiktatás?

Az Egyházi Képviselő Tanács elnöksége szeptember 4-én kelt leiratában az EKT-tagok tudomására hozta, hogy szeptember 1-jén tartott gyűlésében „meghatározta egyházunk 32. főpásztora püspökszentelési ünnepségének időpontját és helyszínét: 2021. október 9. (szombaton) 15 órai kezdettel, a kolozsvári belvárosi unitárius templomban”, sajnos a pandémia felülírta mind az elnökség, mind az Egyházi Képviselő Tanács terveit és a beiktatás egyelőre elmaradt.

Nem mehetek el azonban szó nélkül az EKT által szeptember 10-én kiküldött meghívó mellett, hiszen az egy olyan hittudományi fogalmat használ, ami eddig ismeretlen volt az unitárius teológiában és liturgiában, ez pedig a püspökszentelés. A vargyasi zsinaton 1999-ben elfogadott szertartási rend is csak a lelkész- és templomszentelés fogalmát ismeri. A püspökbeiktató istentisztelet rendjét az említett zsinat elfogadta, az egyházi jogszabályok értelmében ez a követendő szertartási rend, így minden bizonnyal az új egyházi vezetés figyelmeltensége vagy tollhibája lehetett a „püspökszentelésre” való meghívás.

Teológiai stúdiumaink során azt tanultuk, hogy csak az Isten szent, az ő tiszteletére ki lehet választani épületeket, tárgyakat, és ezeket rituálisan fel is lehet szentelni, de ez csak annyit jelent, hogy ezeket a helyeket, tárgyakat Isten szolgálatába állítják. Személyek is felszentelhetők, kérdés csupán az, mit értünk mi, unitáriusok a szentelés alatt. Ebben a kérdésben úgy gondolom, elegendő eligazítást ad az unitárius lelkészi oklevél szövege. Eszerint a lelkészi szolgálatra elhívott és képesített személyeket a zsinaton, a régi gyakorlat szerint a püspök és esperesek kezüknek fejére tételével, „esedezve számára az egy élő Istentől az igaz hit világosságát és a szentlélek erejét”, felhatalmazzák „az unitárius lelkészi hivatással járó minden jognak és kötelességnek teljesítésére és gyakorlására, Jézus evangéliumán alapuló unitárius keresztény vallásunk igazságainak hitelveink szellemében és irányában való tanítására és hirdetésére, hogy az a gondjára bízott lelkek üdvére, anyaszentegyházunk épülésére, Istenországa terjesztésére, az igazság, szeretet és béke előmozdítására szolgáljon”.² A (fel)szentelést nem egyes

¹ Kovács Sándor (Brassó, 1968) a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet Unitárius Karának egyháztörténet-tanára. Elérhetősége: sandor.kovacs@unitarius.org.

² Az 1996-ban kiadott lelkészi oklevél szövege.

személyek, hanem az „Unitárius Egyház püspöke, esperesei és zsinata” végezték. A lelkézszentelés annak kifejezése, hogy az Isten szolgálatába állók magukat a Szent szolgálatára elkötelezték, ez azonban semmiféle szentségállapotot nem ad a lelkésznek. A szolgálat mibenlétére (a szentlélek által közvetített karizmákra) a lelkési oklevél szövege utal, ezek pedig: a tanítás (prófétálás), hit és szeretet. A lelkézszentelés tehát szimbolikus cselekmény, annak kifejezése, hogy a szolgálatot vállaló lelkészt Isten elhívta és „a maga szolgálatára elkötelezte, tehát kész a Lélek által felruházni azokkal a kegyelmi ajándékokkal, amelyek erre a szolgálatra szükségesek.”³ Akiket az unitárius egyházban lelkési szolgálatra felszenteltek, azok függetlenül attól, hogy milyen tisztséget töltenek be, a lelkési hivatással járó jogokat és kötelességeket gyakorolják. Az unitárius egyházban nincsenek ún. egyházi rendek, „különböző szentség hatalommal felruházott” méltóságok. A lelkészek, esperesek és a püspök is „egyformán »minister verbum Dei«, az Ige egyszerű szolgálója. A természetes képességeiben, arravalóságában, általában a talentumaiban lehet egyik több, mint a másik, de a kharizmákban [...] nincs több vagy kevesebb [...]. Aki egyszer felszenteltetett az egyház által a lelkipásztori szolgálatra, az Ige hirdetésére [...], nincs szüksége annak, hogy újból és újból felszenteltessék, de nem is szabad azt ismételtetni. A felszentelés megismétlése a püspöki hivatalba való beiktatás esetén azt jelenti, hogy a püspök magasabb kegyelmi ajándékokkal ruháztatik fel, tehát magasabb szentségállapotban lévén, olyan javakat tud adni vagy közvetíteni, amelyeket a csak lelkipásztori tisztségekben forgolódók nem tudnak. Ha ezt a felfogást valljuk, úgy készen van a »papi rend« után a »püspöki rend«, de akkor meg fel kell szentelni az »esperest«, mint a második egyházi rendhez tartozót, mint olyan valami közlélynyt, aki magasabb kharizmákkal rendelkezik, mint a lelkipásztor, de kisebbekkel, mint a püspök [...]»⁴

Az unitárius egyházi törvények szerint püspök csak a felszentelt papok közül választható, ezért nem kellett az unitárius püspököt felszentelni, indokolatlan tehát az Egyházi Képviselő Tanács részéről efféle kifejezéseket használni.

Hogy a püspökbeiktatás hogyan vált szenteléssé, azt a főtanácsi és zsinati jegyzőkönyvek, majd az írott sajtó segít megérteni, előtte azonban érdemes megvizsgálni az unitárius püspöki hivatal kialakulását.

³ TAVASZY Sándor, „Lelkézszentelés és püspökszentelés”, *Kálvinista Világ* 7., 2. sz. (1933): 14.

⁴ Uo. A református zsinat 1932-ben tette (újból) kérdéssé, hogy felszentelhető-e a református püspök. Hosszú vita és a teológiai tanárok véleményének meghallgatása után a zsinat nagy többsége a felszentelés mellett szavazott. Tavasz 1933-ban írott rövid eszmefuttatása a zsinaton képviselt álláspontjának kifejtése.

Erdélyben a szabad püspökválasztást a különféle országgyűlési végzések, majd az *Approbatæ Constitutiók* szavatolták.⁵ Az unitárius püspököt legrégebbi egyházi forrásaink *superintendentens*, illetve *episcopus* néven említik. Az egyházi törvényeket (kánon) összegyűjtő Mikó Lőrinc jogász szerint a püspöki hivatalt „mindig szabad választás útján töltötte be a zsinati gyűlés”.⁶ A legrégebbi protocollumokban látni – az 1636 előtti püspökválasztásról sajnos nem maradt fenn jegyzőkönyv –, hogy Beke Dánielt,⁷ Járai Jánost,⁸ Koncz Boldizsárt,⁹ Szent-

⁵ „A négy recepta religion lévők közül a fellyül megnevezett Reformata Evangelica, Lutherana vagy Augustana, Unitaria vagy Antitrinitaria religion levőknek tulajdon püspökjök magok vallásán lévők legyenek, a Catholicusoknak vagy pápistáknak penig Vicariusok, kik az ő religiójok és inspectiojok alatt az egyházi rendekre vigyázzanak, mindazáltal az eleitől fogván observaltatott usus szerint, akik a püspökségre vagy Vicariusságra választatnak, az ő közönséges egyházi gyülekezeteknek tetszésekből és végzésekből, azok a fejedelmektől confirmáltassanak (non obstantibus tamen regni legibus ac usu roboratis consuetudinibus), mellyek szerint mind a püspök, esperesek a visitatiók állapottyában procedályanak, kiki a maga inspectioja alá biztatott, és ez ideig observaltatott usus szerint.” *Approbatæ Constitutiones Regni Transylvaniae...*, Pars I., tit. 1., art. 9. (Várad, 1653).

⁶ Mikó Lőrincz, *Az erdélyi unitárius vallásközönség igazgatási rendszere* (Budapest, 1931), 29.

⁷ Sepsiszentiványi Beke Dánielt 1636. december 17-én választották meg a dicsőszentmártoni zsinaton. Lásd *Protocollum Generale Consistorium 1629–1736 I.* (a továbbiakban Prot. I. 1629–1736), 11.

„Acta Synodi generalis in Dicső Szent Márton ad diem 17. Decembris 1636, in Domino congregata. Clarissimo viro Paulo Csanádi ex hoc miseriarum ergastulo ad meliora translato, successit illi in Episcopatu Reverendus ac Cl. vir Daniel Sepsiszentgeorginus, communi reverendorum fratrum suffragio in illam dignitatem Dei gratia promotus.”

Beke megválasztásával gondok lehettek, hiszen egy évvel később újraválasztották. „Acta sanctæ Synodi anno 1637 die 21. Junii in possessione Szt.László sedes siculicales Maros in Domino congregata. Cl. vir. Daniel Szentgeorgi denuo in superintendentem eligitur, cui ab ecclesia debita observantia ec fidelitas promittitur.” Prot. I. 1629–1736, 12.

⁸ Járai Jánost 1661. április 7-én választották püspökké a désfalvi zsinaton.

„[...] sancta synodus communi et unanimi suffragio ad mensam duobus ad id delectis fratribus præsentibus scripto elegerunt Rev. ac clarissimum virum Johannem Jarainum plebanum Claudipolitanæ ecclesiæ, ut pie defuncti vicem in domino subiret. Cui modeste, imo serio prius aliquantis per hanc provinciam retranscans, imo multis lachrymis obtestans se imparem esse hujus functionis oneri portando, tandem victus synodi præcibus, pie in Domino in se suscepit, et pro more synodi antiquitus inolito juramentum deposuit.” Prot. I. 1629–1736, 59.

⁹ Kissolyosi Koncz Boldizsárt 1663. október 23-án választották meg az ádámosi zsinaton.

„[...] in locum pie defuncti episcopi Joannis Járai unanimi voto eligitur episcopus admodum Rev. vir. Balthasar Kis Solymosinus.” Prot. I. 1629–1736, 63.

iványi Márkos Dánielt,¹⁰ Bölöni Bedő Pált,¹¹ Kövendi Nagy Mihályt¹² és Almási Gergely Mihályt¹³ az atyafiak egybehangzó szavazata alapján (*communi reverendorum fratrum suffragio* vagy *communi ministrorum et totius ecclesiae voto et suffragio*) választották püspökké. A megválasztott püspököt a fejedelem megerősítette. Egy Bethlen Gábor által 1613. november 6-án kiállított megerősítő levelet Jakab Elek közölt.¹⁴ Ebből arra következtethetünk, hogy nemcsak püspökválasztáskor, de fejedelmváltáskor is (újra)megerősítették tisztségükben a püspököket, amazok pedig letették a hűségesküt az új uralkodónak. A Jakab Elek közölte oklevél két előzőnek a megerősítése, ezek szövege és stílusa valószínűleg változatlan maradt a fejedelemség korában. A latin nyelven kiállított első 1601-ben keltezett, a Csáki István, Erdély főkapitánya szignálta collationalist (confirmatoriát) Jakab Elek magyar fordításában közöljük: „Elébe járultak t. i. – írja a megerősítésben Csáki – az egy igaz Istent és a közbenjáró Jézust vallók tiszteletes pap urai, a kik azon évi január 24-én Thordán tartott zsinati közgyűlésökben közakarattal s mindnyájuk egyező szavazatával tisztelendő Thoroczkai Máthé urat, tudományára, ismereteire, erkölcsi élete feddhetlenségére nézve kitűnő férfit a superintendensi hivatalra megválasztották; s illő alázattal esedeztek előtte, hogy ez egyetértőleg tett választást ő is ismerje el érvényesnek, bevégzettnek és erősnek. Ő tehát, hozzájárulván e kéréshez némely előkelő férfiakkal kiváló ajánlása, akik előtt nevezett Thoroczkai Máthé úr erényei, tudása, szelíd erkölcsi és tisztességben lefolyt eddigi élete sok okoknál fogva és alkalmakból bőven ismeretes volt, s bizonyos reményben levén az iránt, hogy ő testének és lelkének minden tehetségeit ezen terhes és fontos hivatalra fogja szentelni, és soha semmi, tisztevel ellenkezőt megkísérelni vagy tenni nem fog; ezeknek tekintetéből ő ezen

¹⁰ Szent-Iványi Márkos Dánielt 1684. június 4-én a désfalvi zsinaton.

„Cl. ac Rev. Dominus Daniel Markus Szt. Iváni ante omnia fratrum communi suffragio eligitur in episcopum, quod foelix faustumque sit. Deus benedicito servo tuo ex voto nostro electo Episcopo.” Prot. I. 1629–1736, 138.

¹¹ Bölöni Bedő Pált 1689. június 19-én a dicsőszentmártoni zsinaton.

„Cl. ac doctissimo piæ recordationis domino Daniele Szt. Iváni utpote Episcopo modestissimo e vivis exemto in locum ejus suffectus est cl. ac doct. dominus Paulus Bedő Bölöni per suffragium Reverendorum virorum.” Prot. I. 1629–1736, 160

¹² Kövendi Nagy Mihályt 1691. május 20-án a nyárádszentlászlói zsinaton.

„In hac synodo electus est in Episcopum Reverendus Michæl Kövendinus senior sedis siculicalis Udvarhelyi communi fratrum voto et suffragis.” Prot. I. 1629–1736, 166.

¹³ Almási Mihályt 1692. november 9-én a szabédi zsinaton.

„Extraordinaria Synodus eodem anno celebrator in Szabéd, ubi in Episcopum eligitur Rev. Dominus Michæl Almási.” Prot. I. 1629–1736, 170.

¹⁴ JAKAB Elek, „Egyháztörténeti adatok. CXXII. Virrasztásaim. XII.”, *Keresztény Magvető* 27., 2. sz. (1892): 81–89.

Thoroczkai Máthét, (a kit Isten tegyen szerencsésé!) az elől megírt eklézsiák, papjaik által megválasztott superintendensének és püspökének elismeri, őt abban az ország akaratából neki nyilvánosan átadott és átengedett tiszte tekintélyénél fogva kegyelmesen megerősítendőnek látta, a minthogy meg is erősíti s abban állandósítja jelen levelének erejével, teljes és mindennemű hatalmat és tekintélyt adván arra, hogy ő Erdélyben a maga vallását hirdethesse, espereseket választhasson, jámbor erkölcsű papokat nevezhessen ki, azok fizetését megkívánhassa, az elromlott templomokat és papi házakat újra építtethesse, s minden egyházi kötelességeit teljesíthesse; a házassági és egyházi törvényszék körébe tartozó más ügyekben nyomozást vitethessen végbe, azok felett ítélhessen, s döntő határozatokat hozhasson, a papok botrányos cselekedeteit és hibáit megfenyíthesse, az engedetleneket megbüntethesse; a világiaknak papok elleni ügyében a törvényt és igazságot kiszolgáltassa, eklézsiáit jó és illő rendben igazgassa, s mind azt, a mi tisztében áll, kellő módon s helyen végrehajthassa és elintézhesse. Sőt e hatalmat neki forma szerint megadta és megengedte azon levele által. Minélfogva minden espereseket, alespereseket (Diaconus), plébánosokat és minden egyházi egyéneket, valamint más világiakat is, bármily sorsúak és állapotúak legyenek, a kiket ez illet vagy ezután illetni fog, ezen levele által kegyelmesen megtalálja s nekik nyilvános hivatala tekintélyével meghagyja és erélyesen parancsolja, hogy mostantól kezdve a kinevezett Thoroczkai Máthét az egy igaz Istent és a közbenjáró Jézus Krisztust valló eklézsiák püspöke és superintendenseként üdvözölni, elismerni, annak tekinteni, s hivatalos működése körébe tartozó minden tette és eljárása iránt tisztelettel és engedelmességgel lenni tartoznak, hivatalából folyó jövedelmeit neki egészen adják meg s másokkal is megadatni minden módon igyekezzenek s tartozzanak, Máskép nem cselekedvén s e levelet az előmutatónak visszaadván... Kelt (mint fennebb.)” Ezt az oklevelet erősítette meg Bocskai István, Rákóczi Zsigmond, majd Bethlen Gábor. A püspök espereseit és papjait képviselve, maga is hűségesküt tett a fejedelemnek, és az amazoktól bevett esküt valószínűleg a sajátjával együtt átadta a fejedelemnek. A hűségeskünek, homagiálisnak egyik ilyen mintáját magyar nyelven őrizte meg a Partialis Consistorium jegyzőkönyve. 1659. március 30-án az ádámosi parciális zsinaton a papoktól a következő esküt vették be: „Én T. T. esküszöm az elő Istennek ki az mennynek, földnek, tengereknek teremtője, az mi Urunk Jézus Krisztusnak szent Atyja, hogy az én kegyelmes uramnak, az méltóságos Barcsay Ákos urunknak, Erdély Országának fejedelmének, Magyar Ország hozzátartozó részeinek urának, az székelyek ispánjának, teljes életemben igaz és hű leszek, soha se titkon, se nyilván az Őnagysága méltósága, személye vagy fejedelemsége ellen nem practikálok, sőt ha másokat értenék is olyanokat, vagy magam, vagy mások által,

őnagyságának idején korán értésre adni el nem mulatom, tehetségem szerént magam is az olyanoknak ellene állni igyekezem, úgy mindazonáltal, ha őnagysága is az eleiben adott conditiók szerént bírja és igazgatja az országot.”¹⁵ A homagiális eskü a mindenkori fejedelemnek/uralkodónak szólt, a püspök hivatalát már ezt megelőzően, közvetlenül megválasztása után elfoglalta, és a zsinat színe előtt esküt tett. A püspöki eskü szövegét 1724-ben az árkosi zsinat a következőképpen állapította meg: „Én T.T. esküszöm az élő Istenre, az mi urunk Jézus Krisztus szent Atyjára, hogy Erdélyországban annak az ecclesiának, az mely Unitariának hivattatik, hű és igaz leszek, az recepta unitaria religiót promovealom erőm szerént, az Disciplina Ecclesiasticát in omnibus suis punctis et clausulis erőm szerint megtartom és egyebekkel is megtartani igyekezem.”¹⁶ 1758-ban ezt a következő képpen módosították: „Én T. et T. esküszöm az élő Istenre a mi urunk Jézus Krisztusnak szent Attyára, hogy a Superintendensi hivatalnak, melyre Isten ő szent felségétől a mi ecclesiáink jó rendtartása szerént hivattattam, amennyiben emberi erőtlenségem engedi, és az Úr Isten mennyei erejével segítettül léssen megfelelni igyekezem: az ecclesiákra s scholákra, azoknak megmaradásokra, tanítójokra s tudományokra, erkölcsökre, úgy külső jószágokra s jóvokra vigyázok, a S[ancta] G[ene]rale Consistoriummal és a M. Fő Curator Urral, az ecclesiák és scholák jóvára célzó dolgokban egyetértek: az Ecclesiastica Discipulinát, mind magam tehetségem szerént megtartom; magamot s házam népét és annak magaviselését, erkölcsét, ahhoz és szent hivatalomhoz szabom és alkalmazom, s mindazokkal, akik directióm alatt léznek, megtartatni igyekezem: az administratióban szokás és törvény ellen semmi újítást a consistorium híre és akarattya nélkül nem teszek, az igazság kiszolgáltatásában személyt nem válogatok, hanem kinek kinek igazságát kiszolgáltatom.”¹⁷

Az első püspök, akit nem szabadon választottak, hanem tisztségére kijelöltek, Pálfi Zsigmond volt. Őt 1724-ben a világi főurak „az dolgoknak conjunctúrái és a terhes idők miatt” a kolozsvári eklézsia, a konzisztorok és esperesek egyetértésével superintendensnek jelölték „lévén olyan reménységgel, hogy ha szintén közönséges voxra mehetett volna is az electio, máson meg nem határozódott volna”.¹⁸ Ugyanebben az évben az Árkoson tartott zsinaton, a református egyházhoz hasonlóan, Szentábrahám Lombárd Mihály személyében úgy választották fő-

¹⁵ Prot. Partiale consistorium 1606–1693 II. (a továbbiakban Prot. part. cons. II.), 185.

¹⁶ Árkosi zsinat, 1724. június 17., Prot. I. 1629–1736, 319.

¹⁷ Kissárosi zsinat, 1758. május 20., Protocollum Generale Consistorium II. 1737–1770, 164. (a továbbiakban Prot. II. 1737–1770).

¹⁸ Váralfalvi Pálfi Zsigmondot 1724. április 7-én Kolozsvárott jelölés után püspöknek „deklarálják”.

jegyzőt, hogy az a püspök örökébe léphessen. Szentábrahámi püspökké „választásakor” 1737-ben erre a gyakorlatra utalt a jegyzőkönyv.¹⁹ Agh István „választása” is jelölés alapján történt,²⁰ miként a Lázár Istváné is.²¹ Ez a gyakorlat 1812-ben

„Az püspökség vacantiája az dolgoknak conjuctúrái és a terhes idők miatt szent zsinati conflususig való morát nem szenvedvén, tetszett a T. nemes unitárius statusnak tiszteletes Esperestekkel és consistorokkal és a tiszteletes kolozsvári Unitaria ecclésiával egyet érteni, kiknek consensusból Anno 1724 7. Aprilis az Tekintetes nemes status Expressusi Tekintetes Nagyságos Vargyasi Daniel Péter és Kmita János uramék, úgy közelebb lévő három esperstek és a tiszteletes Kolozsvári unitária ecclésia presentiajokban Kolozsvártt, tiszteletes tudós Várfalvi Pálfi Zsigmond uram annorum 51., kolozsvári első prédikátor kiis generalis notariusságot 17 esztendőig viselt, püspöknek declaráltatik, lévén olyan reménységgel, hogy ha szintén közönséges voxra mehetett volna is az electio, máson meg nem határozódott volna, melyért megkívánák, hogy votumot is deponálja - kit Isten számos esztendővel békessége a directioval szeressen, mondja az egész nép. Amen.” Prot. I. 1629–1736, 315.

¹⁹ Szentábrahámít az árkosi zsinaton 1724-ben választották főjegyzővé. (Prot. I. 1629–1736, 316.) Püspökké „választása” 1737. augusztus 24-én történt a kövendi zsinaton.

„Post hoc Reverendus ac Clarissimus Dominus Michael Sz.Ábrahámi, qui adhuc in synodo Arkosini celebratam designatus fuit successor Reverendi ac Clarissimi in domino pie denati Sigismundi Pálfi, unanimi voto spectabilium ac Generosorum Dominorum, personam Inclyti Status unitarii substituentium Expressorum Ecclesiae Claudiacae et Fratrum omnium eo convocatorum Superintendens designatur, cui muneri se etiam juramento obstringit, cui Deus sit a dextra. Qui quoniam annis 13 bis ante hac classis, functus est officio Generalis Notarii, idem officium resignavit, cui communi suffragio ego indignissimus Joannes Kövendi sufficior.” Prot. II. 1737–1777, 3.

²⁰ „Anno 1758 die 31 Martii postquam Reverendus ac clarissimus quondam superintendens Dominus Michael Sz. Ábrahámi Ecclesiarum unitariarum in Transilvania dispersarum per annos 20, et quod excedit, officio superintendentis functus e vivis excessisset ac Reverendus ac Clarissimus Domino Samuele Fejérvári concionem sacram reverendo vero ac Clarissimo Domino Stephano Agh orationem funebrem instituentibus de more solito tumulatus fuisset, in congregatione quorundam nobilium aparte status, et civium nostrae ecclesiae unitariae Claudianae nec non verbi divini ministrorum eorumque ex his quorundam sancta generalis consistorii assessorum tam Claudiopolitanorum quam ex sede Aranyas hic praesentium in locum pie defuncti superintendentis denominatur Rev. ac cl. Dominus Stephanus Agh hactenus per aliquot annos officio generalis notariatus functus; accedente consensus etiam Reverendorum seniorum, et status nostri nobilium inaugurandus et confirmandus. Ideoque a denominato superintendente Rev. ac Cl. Domino Stephano Agh Synodus indicitur anno mox praefato 1758 ad diem 20. Mai celebranda in ecclesia Kis Sarosiensi, Inclytus Cottus Küküllő: praesentibus a parte nobilitatis tam illustrissimo domino curatore supremo Dno Balthasare P. Horváth, quam aliis spectabilis ac generosis Dnis nobilibus.” Prot. II. 1737–1777, 163.

²¹ Lázár Istvánt 1786. június 21-én „választották” püspökké a nagyajtai zsinaton.

„Per supremum curatorem Francis cum P. Horvát muneris superintendentalis vacantia per decessum pie defuncti, R. ac Cl. D. Stephani Agh de Sepsi Sz. Király emersa ac per

szűnt meg Körmöczi János püspökké választásával.²² Később is találunk példát arra, hogy az elhunyt püspök helyébe a főjegyzőt választja a zsinati főtanács, ez azonban már nem volt általános gyakorlat, mint az 1724 és 1812 között volt.

electionem Solitam canonicam restauranda proponitur, Reverendis ac clarissimi Thoma Kovácsi et Stephano Lázár generalis consistorii illo quidem ordinatio, hocce vero vice notariis pro eodem munere candidatis, atque adeo e sessione quoque presente exmissis. Conclusum: Reverendum e clarissimum Thomam Kovácsi generalem notraium ordinarium pro dignitate in merito considerari verumtamen ipsomet etiam vivæ vocis oraculo grave et nimis onerosum Superintendentiale munus ob senium suum et infirmitates exinde emersas atque in dies continue magis ac magis ingravescentas, prævie deprecante, et per consistorum quoque tam iisdem infirmitatibus quam etiam gravitate muneris superintendentalis onerosisque eiusdem objectis rite trutinatis munus idem superintendentalis communibus votis synodalibus, spectabilium vidla ac magnificorum Reverendorum item clarissimorumque consistorum, seniorumque ac notariorum dioecesanorum universorum denique presentium Reverendo ac Clarissimo Domino Stephano Lázár de Thoroczko penes solemni juramenti depositionem auspicandum deferri. [...]

Quo concluso publice pronunciato sessioni presenti finis imponitur. Interim vero adveniente hora cultu divino destinata, ad signum ære campano datum universi templum ingrediuntur, ibidem que posteaquam sacris ordinariis vacatum fuisset in consequentiam præscripti, statim conclusi prefatus clarissimus Stephanus Lázár velut prævio modo electus ac denominatus Superintendens ad idem munus depositione solemnis juramenti introduktor ac illo respectu ejusdem officii sui. [...]” *Protocollum Generale Consistorium IV. 1783–1795*, 93–94.

²² Körmöczi Jánost 1812. július 6-án tartott ravai zsinaton választották meg.

„Feladatik külső rendből való előlülő atyánkfia által, hogy a Superintendensi hivatal néhai Lázár István, a generális notáriusi hivatal pedig Nagy Sigmond, és az egyik főkurátori hivatal néhai Vargyasi idősb Dániel Elek atyánkfiak elhalálózásokkal ürességbe hozattatván, azoknak illő kipótoltatások ezen consistoriumnak fővebb tárgyai közül lévők volnának, azért szükségesnek tartaná [...] ezen hivatalbeli ürességeket egyházi törvényeink s rendtartásunk szerint szabad és törvényes választás által betölteni. Mely feladásra, minekutána mindenki hivatalra a votumok rendre és külön külön azoknak beszédésére kinevezett consistor atyánkfiak által beszédettek, ezen Consistoriumnak eleibe térjesztettek, ez által megvizsgáltattak, és az említett hivatalok közül a superintendensi hivatalra minden votumoknál fogva substitutus superintendens Körmöczi János, a generális notáriusra substitutus generális notárius Fűzi János, és a főkurátorira a voxok többsége szerint Sepsiszentiványi Szentiványi Sámuel atyánkfiak választattaknak lenni találtattak, a aszerint az írt hivataloknak felvállalásaik, az azokra választott atyánkfiainak a consistorium által atyafiságosan ajánltattak volna; említett atyánkfiak azon hivatalokra lett választásokat elfogadták.

[Határozat:]

Melyek után Szentiványi Sámuel atyánkfia hitletétel mellett a főkurátori hivatalra béiktattaték azonnal. Superintendens és Generális Notarius atyánkfiainak pedig mindjárt írt hivatalaikba eklezsiai rendtartásunk szerint a templomban hitlés által az egész zsinodusi gyülekezet előtt és hallatára kellettven hivatalába beiktattatniok, ennek végbevitetése halasztaték a közelebb tartandó reggeli istentisztelet bevégeztetése utánra. A super-

A püspöknek mint közméltóságnak homagiális esküt is kellett tenni, ezt az 1744. évi 4., majd az 1791. évi 5. törvénycikk szabályozta.²³ A homagiális eskü letételéről szóló okiratot „az egyesek aláírásával és az aláírók pecsétjével” a fő-kormánysszékhez terjesztették. Egy ilyen másolatot megőrzött a Kozmák által folytatott kéziratok egyháztörténet.

A püspök ünnepélyes kolozsvári beiktatásról szóló első adat 1813-ból való. Ez év január 6-án a főtanácson került sor Körmöczi ünnepélyes beiktatására. A püspök megválasztását – a törvények értelmében – felterjesztették a királyi kormánysszékhez. Az uralkodó kézjeggyével ellátott latin nyelvű megerősítő diploma kiállítása után összehívták a püspökbeiktató főtanácsot. A kormánysszék kinevezte az ún. beiktató biztosokat, akik a főtanács ünnepi istentiszteleten a püspöktől bevették a hűségesküt. A következőkben Körmöczi, majd az őt követő püspökök beiktatását ismertetjük. Január 6-án „a templomba való menetelre a nagyobb haranggal jel adatván”, a konzisztórium tagjai megjelentek a templomban. A kormánysszéki biztosok a templom piacán foglaltak helyet a számukra előre elkészített helyen. Báró Bánffy László köszöntötte az egybegyűlteket, majd felszólította a püspököt a hűségeskü letételére. Az eskü szövegét Lázár Sámuel „guberniális titkár” olvasta, a püspök pedig utánamondta. Az eskütétel után a püspök mondott rövid beszédet, ebből idézzük a következőket: „[...] A polgári társasági test bizonyos részekből, s különböző rangú tagokból szerkesztetik össze – nem lehet az egész test egészen fő vagy szem, kezek is kívántatnak a munkára, lábak is a járásra – a polgári test tagjai közül azért az egyik vigyáz, a más munkálkodik, az egyik parancsol, a más engedelmeskedik. Mindenkinek vagynak bizonyos jussai, kötelességei, melyek szentek, megsérthetetlenek, s azért mindenik tag lehet boldog az maga rendiben. A polgári test minden tagjai boldogságának forrása az igazság, ebből, s ennek kiszolgáltatásából erednek minden polgári virtusok, s mindazok a cselekedetek, melyek bátorságot, hasznot, jól lételt, megelégedést, nyugadalmat és gyönyörűséget szülnek, melyek együttvéve, boldogságot. Ha azért a polgári testben minden tag az, aminek lennie kell, ha mindenki

intendensi választás pedig repräsentáltassék hazánk törvénye szerént a Királyi Guberniumnak, hogy ez által küldessék fel a felséges Udvarhoz Confirmatio végett.

[...] Ezek után jel adatván és végbevitetvén a templomban a délelőtti isteni tisztelet, minekutána Superintendens és generális notárius atyánkfiai a 121. sz. alatti határozás következtésül említett hivatalaik híven, szentül és előmenetelenen leendő folytatására, magokat az egész szinodusi gyülekezet előtt s hallatára az önmagok által felolvasott és elmondott hitlés által kötelezte volna” Protocollum Generale Consistorium VII. 1812–1816, 80–83.

²³ Magyar Törvénytár, 1540–1848. évi erdélyi törvények (Budapest: Franklin Társulat, 1900), 499.

tag azt, annyit és úgy cselekszik, amint és amennyit, és az hogy maga állása szerint cselekednie kell, a boldogságra, a közjólétre nem hibáz semmi – a társaság boldog és virágzik.

Az én állásom pontja őrállás és fő[l]vigyázat, de törekedésem az, hogy ama nagy apostolnak példája szerint, nem csak fő és szem legyenek, hanem mindenkinek minden. Az én erőm véges erő, s midőn egész erőm szerint szentséges vallásunk s nemes közönségünk boldogítására törekedem, s a terh alatt csüggedezni kezdek, egybevetett vállakat, tanácsot, erőt s atyafiságos segedelmet várok. Én választatásom szerint nyert tisztos hivatalomat híven, példásan viselni legszentebb kötelességemnek esmérem, s magam ajánlása mellett fogadom is.”²⁴

Székely Miklós beiktatására 1839. február 11-én került sor. A későbbi püspökbeiktatások is ehhez hasonlóan történtek. Mindennek jól meghatározott rendje volt: a főtanács a beiktatandó püspök és a királyi biztosok ünnepélyes meghívására meghívóbizottságot nevezett ki, s amíg nevezettek a gyűlésbe hívták, addig a templomban a „kolozsvári Hangász egyesület tagjai ékes énekléssel” foglalták le az egybegyűlteket figyelmét. Az érkezőket a templomajtóban egy újabb bizottság fogadta, és bevezette a főtanács ülésre. A bevonulás rendje a következő volt: elől jött a királyi táblai elnök, Vargyasi Daniel Elek, közből a beiktatandó Székely Miklós püspök, s utána a főkormányiszéki titkár. A templomba lépéskor hangos *éljen* kiáltásokkal fogadták őket, miközben a királyi biztosok a zöld posztóval bevont asztalfőre készített székeket elfoglalták. A beiktatandó püspöknek „felyül oldalfélt kevéssé félre helyezett széken jelezték ki ülőhelyét.”²⁵ Ezt követően Daniel Elek kormányiszéki biztos felszólította a főjegyzőt, hogy olvassa fel a királyi tanács megerősítő levelét. A diplomát a felolvasás után átadták a püspöknek, majd felszólították az eskü letételére. Székely Miklós először a püspöki esküt tette le, majd mint már felesketett püspök a „homagiális és unionis jurementumokat”, és csak ezután foglalta el az elnöki széket. A királyi biztos ünnepi szónoklata után a püspök mondott rövid beszédet, majd a consistorium folytatta ülését a püspök elnökletével. 1845-ben hasonló külsőségek között történt Aranyosrákosi Székely Sándor beiktatása is, erről a korabeli sajtó is beszámolt.²⁶

1861. október 6-án a Kriza János püspök beiktatására összehívott rendkívüli Főtanácsos felvetették, hogy a homagiális esküt a szokástól eltérően – a Ko-

²⁴ Protocollum Generale Consistorium VII. 1812–1816, 159–160.

²⁵ Protocollum Generale Consistorium XI. 1837–1840, 324–327.

²⁶ GAAL György, „Aranyosrákosi Székely Sándor püspökké választása és beiktatása”, *Keresztény Magvető* 93., 2. sz. (1978): 106–113. Lásd még Protocollum Generale Consistorium XIV. 1846–1849, 127–147.

lozsvárra utazás tetemes költségeit tekintve – ne csak a főtanácsi ülésen, hanem az Egyházi Képviselő Tanácson is bevehessék. A kérdést a Főtanács a következő ülésre halasztotta,²⁷ Kriza János püspöki beiktatása tehát a Főtanácson történt.²⁸ Ő volt az utolsó unitárius superintendens, aki az uralkodótól még latin nyelvű megerősítő diplomát kapott.

Ferencz József 1877. január 28-án tartott püspöki beiktatója azért számít rendkívülinek, mert ő volt az első és utolsó unitárius püspök, akit a kiegyezés után I. Ferenc József császár hivatalában megerősített, és magyar nyelven kiállított diplomája „a magyar Szent Korona országaiban levő unitárius vallást követő összes hívek superintendensének” szövegét. Kinevezési oklevelét érdemes szó szerint idézni.

„MI ELSŐ FERENCZ JÓZSEF

Isten kegyelméből ausztriai császár, Csehország királya stb. és Magyarország apostoli királya kedvelt híveinknek az unitária vallást követőknek üdvöt és kegyelmet.

Őszintén kedvelt hívünknek, magyar szent koronánk tanácsosának, Magyarországon vallás és közoktatási miniszterünk Nagyságos Trefort Ágostonnak előterjesztéséből értesülvén, miszerint vitélő Kriza János, egykoron királyi tanácsosunk elhunytával az unitária hitvallást követőknek egyházközségében megürült superintendensi hivatalára ezen egyházközség zsinati főtanácsa a törvényesen fennálló szokás szerint tisztelendő hívünket FERENCZ JÓZSEFET, a kolozsvári unitária egyházközség ez idő szerinti lelkészét s ottani főiskolai hittanárt megválasztotta. Mi kegyelmes tekintetbe vevén vallás és közoktatási magyar miniszterünk ajánlatát, — nem különben kedvelt hívünk Ferencz Józsefnek Felső uralkodó Házunk iránt mindenkor tanúsított hűségét, életének feddhetetlen voltát s egyéb jeles szellemi tulajdonságait, melyek alapján nekünk a törvények értelmében kegyelmes megerősítés végett ajánlatot; indítatva éreztük Magunkat nevezett hívünket FERENCZ JÓZSEFET AZ UNITÁRIA EGYHÁZKÖZSÉG SUPERINTENDENSI HIVATALÁBAN legkegyelmesebben megerősíteni; mihez képest őt legfelsőbb királyi hatalmunknál fogva ezen hivatalra ezennel kinevezjük, és abban megerősítjük; úgy mindazonáltal, hogy köteles létszen, mind Nekünk, mind törvényes Örökösainknek e végre különösen kiküldendett királyi biztosunk színe előtt a nekünk tartozó hűségi esküt előlegesen letenni. Meghagyjuk és rendeljük ennél fogva ezen levelünk sorjában, minde-

²⁷ Az Erdélyi Unitáriusok Egyházi főtanácsának Kolozsvárott 1861-ben október 8-án tartott üléséről szerkesztett Jegyzőkönyv, 3. §.

²⁸ Uo., 11–13. §.

neknek összesen és egyenként az unitária hitvallást magyar szent koronánk alá tartozó országainkban követő híveinknek, úgy az egyházi előjáróknak, mint a többi bármi rangúaknak és rendűeknek, hogy nevezett Ferencz Józsefet az unitária egyházak superintendensének ismerjék és ismerni tartozzanak, és köteleztessenek. Miről is kiadtuk ezen felséges pecsétünkkel, mellyel, mint Magyarország apostoli királya élünk, megerősített királyi levelünket.

Kelt a mi őszeitén kedvelt hívünk nagyságos Trefort Ágoston, Magyarországon vallás és közoktatási miniszterünk kezei által. Bécsben, november hó tizenegyedikén, Urunk születése után ezer nyolcszáz hetvenhatodik esztendőben, magyar, cseh stb. országi uralkodásunk huszonnyolcadik évében.

FERENCZ JÓZSEF (P. H.) TREFORT ÁGOSTON”

A megerősítés után Ferencz József püspök a következő homagiális esküt tette:

„Én Ferencz József a magyar korona országaiban levő unitárius hitvallást követők egyházközösségének törvényesen megválasztott, és Ő császári és Apostoli királyi Felségének folyó évi november hó 11-én kelt legfelsőbb elhatározásával legkegyelmesebben megerősített superintendense, esküszöm a mindentudó szent Isten előtt, Ő császári és Apostoli királyi Felségének Első Ferencz Józsefnek, törvényes uramnak és koronás királyomnak, valamint az Ő legfelségesebb házából és véréből származó törvényes utódainak törhetetlen hűséget és engedelmisséget. Esküszöm továbbá, hogy a törvényeket és az állami rend törvényes intézményeit megtartom, és semmi oly közösséget vagy összeköttetést, sem a hazában benn, sem azon kívül fenn nem tartok, a mi a közbátorságra veszélyes lehetne, sőt inkább az államot netalán fenyegető veszélyek elhárítására semmit el nem mulasztandok.

Isten engem úgy segítjen, Ámen!”

A jegyzőkönyvek és a korabeli sajtó is püspökbeiktatásról számol be, az ún. felszentelő aktusra, az esperesek kézzelírására és áldására nem került sor. Az unitárius egyháztörténetben Boros György volt az első püspök, akit a világi, de az egyházi sajtó híradása szerint is 1928-ban „felszenteltek”. Szent-Iványi Sándor az *Unitárius Közlöny*ben a november 19-én tartott főtanács püspökszentelését ismertette.²⁹ Legrészletesebben természetesen a főtanács jegyzőkönyv számolt be a püspökbeiktatásról. Ez a következő szertartás szerint történt: A háromnegyed tízkor kezdődő istentiszteleten az invocáció és gyülekezeti ének után a tordai Dávid Ferenc Egylet dalköre énekelt. Gvidó Béla közügyigazgató imádsága után

²⁹ SZENT-IVÁNYI Sándor, „1928. november 17–19.”, *Unitárius Közlöny* 38. évf., 12. sz. (1928): 194–196.

szólóének következett, ez alatt az idő alatt a templom piacára készített emelvényen Ferenczy Géza és Szentiványi József főgondnokok között a püspök elfoglalta a széket. A főtanács püspökbeiktató határozatát a főgondok ismertette a gyülekezettel, és elrendelte a püspöki eskü bevételét. Az egyházi eskü letétele után a főgondnok kezét fogott a püspökkel e szavak kíséretében: „Szeretettel fogadunk, támogatásunkról biztosítunk!” Ezek elhangzása után a főgondnok a főtanács nevében felhatalmazta és felkérte az espereseket, „hogy a püspökünk szertartásos beiktatását végezzék el. Püspök erre az emelvény szélén levő zsámolyra térdre ereszkedik, fejét előre hajtja, amire az egyházkörök esperesei Csifó Salamon főjegyző helyettes vezetésével egyenkint és sorra (...) kezeiket a püspök fejére teszik s egy-egy szentírási tételnek idézésével – mialatt piano orgonajáték van – a püspököt megáldják, beiktatják.”³⁰ A szertartásos beiktatás után a püspök a szószékről imát mondott és megáldotta a gyülekezetet. A záróének után a püspök a főgondnokok között az esperesektől kísérvé a püspöki lakásra vonult, és fogadta a testületek tisztelgéseit. A főtanács háromnegyed egykor folytatta munkálatait, a beiktatott püspököt a főgondnok az egyház összes intézménye és testülete nevében üdvözölte. A püspök válaszolt az üdvözlésekre, majd a főtanács előtt megtartotta pontokba szedett programbeszédét.³¹

A fentiekből is látható, hogy az impériumváltást követően a homagiális eskü és a beiktatás nem egyszerre történt. Boros György a királyi jogokat gyakorló régenstanács képviselői előtt Bukarestben 1928. július 26-án tette le a homagiális esküt. Az egyházak vezetőit az 1928-ban kiadott vallásügyi törvény 27. cikkelye alapján csak azután iktathatták hivatalukba, hogy a vallás- és művészetügyi minisztérium ajánlására az uralkodó megerősítette és a hűségesküt letették. Ez ugyanakkor azt is jelentette, hogy a korábbi gyakorlattal és az egyházi törvénnyel ellentétben a püspök az egyházi esküt nem a püspökválasztási zsinaton, hanem megerősítése után, beiktatásakor tette le. Talán ez az egyik oka annak, hogy az eskütétel és beiktatás a kisebbségi sorsban püspökszenteléssé változott.

Varga Béla püspökké választása (1938) és ünnepélyes beiktatása között kilenc hónap telt el. A királyi megerősítés 1938 áprilisában megérkezett, de a beiktatásra csak októberben került sor. Felettből beszédes az is, hogy a román nyelvű meghívókban püspökszentelésre (hirotonisire) és beiktatásra, az angol és ma-

³⁰ A Magyar Unitárius Egyház Főtanácsának 1928. évi november hó 18-19 napjain Kolozsvárt tartott rendes üléseiről szerkesztett Jegyzőkönyv, szerk. CSIFÓ Salamon, VARGA Béla (Kolozsvár, 1928), 16–17.

³¹ Uo. 21–28.

gyar nyelvűekben csak beiktatásra (instalation) invitálták a meghívottakat.³² A meghívóval egyidőben *Tájékoztató – Útmutatást* küldtek ki valamennyi lelkésznek és tanácsosnak a „püspök felavatási ünnepének külső formájában is méltó és ünnepélyes lefolyása szempontjából”. Az október 2-án 10 órakor kezdődő püspökbeiktató zsinati-főtanácsai istentisztelet sorrendje a következő volt. A lelkészek a kollégium előcsarnokában gyülekeztek, innen indultak a templomba: elől mentek a felszentelendő lelkészek, utána a püspök, főgondnokok, főjegyző, külföldi vendégek, esperesek és lelkészek. („A lelkészek midnyájan palástosan kötelesek megjelenni” – áll a tájékoztatóban.)

„1. Ünnepélyes bevonulás a templomba orgonaszó hangjai mellett, hol mindenki elfoglalja a kijelölt helyét.

2. Kezdő ének: Élő Isten egybegyűltünk (5. sz. ének)

3. Főének: E szent napon örvendezzünk (49. sz. ének) egy versszak.

4. Imádkozik: Halmágyi János marosköri esperes.

5. Szóló ének: éneklí Szentmártoni Éva.

6. Főtisztelendő Dr. Varga Béla eskütétele és beiktatása.

7. Egyházi ének: Áldott az Úr a mi Istenünk (214. sz. ének, egy versszak)

8. Főtisztelendő Püspök Afia egyházi beszéde és áldása.

9. Záró-ének: Tebenned bízunk elejítől fogva (199. sz. ének)”

A hatodik pont alatti szertartás hasonlóan történt, mint a Boros György beiktatásakor: a püspök és a főgondnokok az előkészített emelvényre mentek, majd a főgondnok ismertette az Egyházi Főtanács püspökbeiktatást elrendelő határozatát, és felhívta a püspököt az eskü letételére. A főgondnok mellé az esperesek félkörben felsorakoztak, hogy „a kis emelvényt, melyen a szertartás lefolyt, körülállják”. A főjegyző a püspökkel szembeállva felolvasta a püspöki esküt, aminek elmondása után a püspök letérdelt, a főjegyző, az esperesek az angol és amerikai társulatok egy-egy képviselője egyenként kezüket a fejére téve, egy-egy szentírá-

³² „Sz. 1876/1938 E.K.T.

A Romániai Unitárius Egyház Főhatósága tisztelettel meghívja Főtisztelendő Dr. Varga Béla püspök úrnak 1938. október 2-án délelőtt 10 órakor az unitárius templomban tartandó ünnepélyes beiktatására.”

„Consistoriul Bisiericii Unitariene din Romania cu onoare invită pe ... la hirotonisirea și instalarea solemnă a P.S.S. Domnului episcop Dr. VARGA BELA ce se va ține în biserică unitariană în ziua de 2 Octomvrie, 1938 la ora 10 a. m.”

„The Supreme Consistory of the Unitarian Church in Roumania Requests the honor of your presence at the installation of Bishop Béla Varga indicated on the programme within October second 1938.”

si hely idézésével megáldották. (Az esperesek az általuk kiválasztott ígét határidőre az EKT-nak megküldték, hogy ha egyforma szentírási helyet választának, legyen mód változtatni.) A tisztelgő látogatásokat a püspök a lakásán fogadta, majd a délután öt órakor folytatódó ülésen ismertette programbeszédét.

A fent elmondottakból is látni, hogy 1920 után a püspök beiktatása és a homagiális eskütétel külön-külön események voltak. A második bécsi döntés után, 1941 novemberében, Józán Miklós homagiális eskütételére és beiktatására egyazon napon került sor. Megjegyzendő azonban, hogy a püspöki esküt nem beiktatásakor, hanem megválasztásakor tette le. A beiktatáskor dr. Mikó Ferenc nyugalmazott igazságügyi államtitkár vette be a hűségi esküt. Józán Miklós püspök és dr. Kiss Elek főjegyző az úrasztala mellett, egymással szembe megálltak. A főjegyző a kormányzó képviselőjének megbízásából felolvasta s a püspök utána mondta a következő esküt:

„Én, Józán Miklós, a Magyarországi Unitárius Egyház törvényesen megválasztott és a Kormányzó Úr Ófőméltósága legfelsőbb elhatározásával megerősített püspöke, esküszöm a Mindenható Istenre, hogy Magyarország Főméltóságú Kormányzójának mindenkor hűséges híve leszek, az ország törvényeit megtartom és másokkal is megtartatom, azok megszegését tőlem telhetően megakadályozom és minden erőmből arra törekszem, hogy Magyarország javát előmozdítsam, érdekeit szolgáljam, az állami rend törvényes intézményeit megóvjam s az ország közrendjét netalán fenyegető veszélyeket elhárítsam. Isten engem úgy segíljen!”³³

Az eskü szövegét először a kormányzói megbízott, majd a püspök írta alá. Ezután a püspök letérdelt az elhelyezett zsámolyra, és a főjegyző és a kilenc egyházkör esperese jobb kezüket sorra fejére téve, megáldották.

Az 1946-ban püspökké választott dr. Kiss Eleket Mihály király november 17-én erősítette meg hivatalában, az állami hűségesküt pedig „ünnepélyes külsőségek között” 1947. március 12-én tette le Bukarestben.³⁴ 1948. április 1-jén az erdélyi püspökökkel együtt Kiss Elek is „megújította” hűségesküjét, ezúttal azonban nem a királyra, hanem a népköztársaságra eskették fel. Beiktatása 1947. augusztus 10–11-én történt a püspökbeiktató egyházi főtanács ülésén. Ennek nyomtatott jegyzőkönyve sajnos nem jelent meg, gépiratos másolata azonban

³³ A Magyarországi Unitárius Egyház püspök-beiktatással egybekötött Egyházi Főtanácsának Kolozsváron 1941. évi november hó 16–17. napjain tartott évi rendes üléseiről felvett Jegyzőkönyve, szerk. Kiss Elek (Kolozsvár, 1941), 21.

³⁴ „Hírek. A Főtisztelendő úr eskütétele”, *Unitárius Közlöny* 57., 2. sz. (1947): 7.

fennmaradt a püspök hagyatékában.³⁵ A beiktatás a következőképpen ment végbe: a zsinati főtanács ülését az istentisztelet idejére az elnök felfüggesztette, és a testület tagjai a főgondnokoktól közrevett püspököt követve a templomba vonultak. A templom ajtajában a kolozsvári egyházközség vezetői fogadták az érkezőket. Az *Ím bejöttünk...* kezdetű (7. sz.) és a *Dicsér téged teljes szíven* (209. sz.) énekek után Ekárt Andor, a lelkészkor elnöke imádkozott. Dr. Gál Miklós főgondnok bejelentette, hogy őfelsége I. Mihály király a székelykeresztúri zsinaton megválasztott püspököt megerősítette, az pedig az állami törvények értelmében a király előtt az esküt letette. A királyi megerősítő iratot a vallásügyi minisztérium képviselője olvasta fel. Ezután dr. Erdő János esperes, megbízott főjegyző-helyettes az egyházi előírások szerint bevette a püspöktől a hivatali esküt, majd nyolc esperestársával kezüket a térdeplő püspök fejére tették és megáldották. A *Sorsod hagyd az Űrra...* (31. sz.) kezdetű ének eléneklése után a püspök megtartotta beszédét.³⁶ Az istentisztelet a *Szívetem hozzád emelem...* (185. sz.) ének első versszakával zárult, ezután a püspök lakásán fogadta az üdvözlésére megjelent küldöttségeket. Feltűnő, hogy a főtanácsi ülésen nem ismertette programját.

Dr. Kovács Lajos püspök beiktatása az 1972. június 11–12-én tartott Főtanácson történt. A Főtanács június 11-én délelőtt 9 órakor kezdődött Ürmösy Gyula közügyigazgató imájával. Az ülést dr. Barabássy László főgondnok nyitotta meg. A Főtanács a püspökbeiktató idejére felfüggesztette munkáját. „A püspökbeiktató istentisztelet *Élő Isten, egybegyűltünk* egyházi énekünkkel kezdődött, majd az örökszép zsoltár dallama csendült fel a gyülekezet ajkán: *Szívetem hozzád emelem, és benned bízom, Uram*. Dr. Szász Dénes esperes előfóhásza után dr. Barabássy László főgondnok felolvassa a Székelyudvarhelyen 1972. március 19-én tartott püspökválasztó Zsinati Főtanács határozatát, mellyel dr. Kovács Lajos egyházi főjegyző, teológiai tanár afiát az unitárius egyház püspökévé választotta. Ugyancsak felolvassa az Állam részéről történt elismerés és megerősítés okmányát, és felkéri esperes fiait, hogy a beiktatási szertartást végezzék el. Nagy Béla, Kolcsár Sándor, dr. Szász Dénes és Ürmösy Gyula esperes afiai egy-egy bibliai idézet elmondásával, jobb kezüknek a Püspök fejére tételével végzik a beiktatást, melyet Máthé Zsigmond tb. esperes-ny. lelkész afia fejez be áldásmondásával.

³⁵ A jegyzőkönyvet Benczédi Pál megbízott egyházi főjegyző készítette, ez azért érdekes, mert a főtanács eredetileg Erdő Jánost bízta meg a jegyzőkönyv vezetésével. A Magyar Unitárius Egyház püspök-beiktatással egybekötött egyházi főtanácsának 1944, 1945 és 1946 évekről elmaradt, Kolozsváron 1947 évi augusztus hó 10 és 11 napjain tartott rendes ülésről felvett Jegyzőkönyve. Lelóhely: MUEKvGyLt – Kiss Elek püspök hagyatéka.

³⁶ „Részletek Főpásztorunk beiktatása alkalmával mondott beszédből”, *Unitárius Közlöny* 57., 3. sz. (1947): 1–2.

Ezek után dr. Barabássy László főgondnok a beiktatott Főpásztort felhívja, hogy mint az Egyház 28. püspöke, foglalja el Dávid Ferenc szószerkét. A gyülekezet *Vigyázz értem Úristen és légy gyámol ügyemben* kezdetű éneket énekli, miközben Püspökafia felmegy a szószerkekre és megtartja szószerkei szolgálatát. Lélekből fakadó, hálaadó és bensőséges imája után Mk 12,29–31 alapján mondott székfoglaló beszédet.³⁷ A szószerkei szolgálat után a templomban hangzott el a köszöntőbeszéd első-, majd a közebeden a második része.

Az 1994-ben püspökké választott dr. Erdő Jánost nem iktatták be hivatalába, megválasztása és eskütetele után nem volt semmiféle beiktatási ceremónia, de haláláig gyakorolta püspöki jogkörét.

Az 1996 decemberében megválasztott dr. Szabó Árpád püspök beiktatójának megszervezéséről 1997. január 23-án döntött az Egyházi Képviselő Tanács, március 8-át jelölték ki a beiktatás időpontjának. Február 18-án a kolozsvári belvárosi egyházköztség előjáróságát levélben kérte fel az EKT, hogy március 8-án 11 órától a templomot bocsássák rendelkezésükre a püspökbeiktató megtartására. A február 27-én kiküldött körlevélben a lelkészeket szólították fel, hogy a püspökbeiktató istentiszteleten szolgálati jelvényeikkel, palásttal és főveggel jelenjenek meg. Március 8-án az ünnepi eseményt a közügyigazgató Mt 5,13–17 alapján tartott imája nyitotta meg. Dr. Kisgyörgy Árpád főgondnok üdvözölte a püspököt és a gyülekezetet, majd felolvasta a zsinat határozatát, amellyel dr. Szabó Árpádot az unitárius egyház 30. püspökévé választották. A püspökválasztást elismerő állami rendelet felolvasása után a főjegyző és az esperesek a hagyományos kézzel a püspököt megáldották. A püspök az Ef 4,1–7 alapján tartotta meg szószerkei szolgálatát. Ezt követően a templomban került sor az ünnepi üdvözlésekre, a különféle testületek, egyletek és a testvéregyházak képviselői részéről. Az üdvözlésekre dr. Szabó Árpád válaszolt, majd a meghívottak a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet konviktusán szeretetvendégségen vettek részt. A püspökbeiktatóról az *Unitárius Közlöny* és a *Keresztény Magvető* is beszámolt.³⁸

Bálint Benczédi Ferencet 2009. március 6-án, az Erdélyi Unitárius Egyház Zsinatának ünnepi ülésén iktatták be. A beiktatási szertartást a nyugalmazott püspök (Szabó Árpád), a főjegyző és az esperesek végezték, azt követte a püspök szószerkei szolgálat. A köszöntőbeszédre Bálint Benczédi Ferenc válaszolt, az ünnepség az Agapé vendéglőben tartott szeretetvendégséggel zárult.

³⁷ „Kovács Lajos püspök beiktatása”, *Keresztény Magvető* 78., 2–3. sz. (1972): 78–79.

³⁸ „D. dr. Szabó Árpád püspök beiktatója”, *Unitárius Közlöny* 68., 2. sz. (1997): 2.; „Püspöki beiktató”, *Keresztény Magvető* 103., 1. sz. (1997): 74.

Úgy gondolom, hogy a fentiekben leírtak igazolják és alátámasztják a bevezetőben felvetett gondolatot. Mindezeket természetesen nem azért osztottam meg, hogy a főtisztelendő Egyházi Képviselő Tanácsot eltérítsem a „püspökszentelési ünnepség” megszervezésétől, csupán jelezni szerettem volna, hogy az unitárius teológiával és liturgiával, de még a hagyománnyal is nehezen illeszthető össze a püspökszentelés.

Kovács Sándor (közlő)

Székely Mózes apjához írott levele 1831-ből¹

Édes Atyám Uram!²

Ángliában való utazásom felől tudósítottam volt Édes Atyámat még Göttingában³ írott volt levelemben, azon üdőtől fogva pedig eddig azért nem írtam semmi jelentést, mert nem voltam bizonyos utazásom milyen volta felől. Tengeri utazásom szerencsésen, ámbár közönséges tengeri betegség kiállása és szenvedése után kiállottam. 5-va 7-bris indultam Göttingából Hamburg felé Londonnak, az hol még kilenc napot várakozván egy ánglus kereskedő hajóért, mellyel 14 napokig utazván az Északi-tengeren iszonyatos szélvészben 3-a 8-bris reggeli nyolc órakor Londonba érkeztem, ahol, ezen földkerekség legnagyobb városában három napi tébolygásom után az unitárius atyafiakra, s ezek közül tekintetes Bowring⁴ úrra találtam, aki és kik szeretettel fogadván, itt mulattam nyolc napot

¹ SZÉKELY Mózesnek külföldi peregrinációjáról küldött levelei nem kerültek az unitárius egyház levéltárába, valószínűleg valahol lappangnak. Az itt közölt levél a Kénosi-Uzoni-Kozma neve fémjelezte hatalmas kéziratos korpusz utolsó, V. (kolozsvári) kötetébe került (809–810. oldal), a keresztúri kötetben nincs benne. A rövid levelet azért közöljük, mert új adatokkal gazdagítja az unitárius peregrináció történetét.

² Apja szintén Mózes, a levél elküldésekor szabédi lelkész (felszentelték 1818-ban az oklándi zsinaton), édesanyja Augusztinovics Lídia, Augusztinovics Pál testvére.

³ Székely Mózes 1830. október 25-én iratkozott be a göttingeni egyetemre. SZABÓ Miklós, SZÖGI László, *Erdélyi peregrinusok. Erdélyi diákok európai egyetemeken 1701–1849* (Marosvásárhely: Mentor Kiadó, 1998), 3913. (451. oldal).

⁴ John BOWRING (1792–1872) angol filológus és diplomata, a brit és külföldi unitárius társulat titkára (1828–1831). Az erdélyi unitáriusokkal folytatott levelezését Lakó Elemér ismertette a *Korunk* 1972. évi 8. számában. Magyar unitárius kapcsolatairól bővebben írtam. Lásd: KOVÁCS Sándor, *Angolszász-magyar unitárius érintkezések a 19. században* (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2011), 32–42.

melyek eltelések után az unitárius atyafiok kívánságok szerént meglátogatam a Jorki [így!] Collegiumot,⁵ és annak három t. i. Velbeloved [így!],⁶ Kenrick⁷ és Hinks⁸ professor urait is. Ezen utam, mely mintegy 200 anglus mértföldnyire fekszik észak felé Londontól annyi Rforintomba került, de mivel az atyafiak énnekem 25 fontserlinget adtak, úgy ezt kívánták talám, hogy itt Angliában költssem is el. Én magam Göttingából kiindultamkor 300 Rhenes forintokat vihettem magammal; melyből 250 forintot Londonig elköltvén 50 Rforintom még maradt volt. Az atyafiak 600 Rforintot adtak, a mi pénzünkbe számlálva, de ez elég nem lévén itt való négyheti költségemre, itten tett utazásomra és vissza való menetelemre még adtak 100 Rforintot. Egész utam Jénába⁹ való megérkezésemig fog kerülni 850 Rforintomban. A londoni atyafiaktól kaptam egy néhány darab könyveket is, melyek az itten levő unitárius atyafiak állapottyáról bővebb tudósítást adhatnak műnekünk, ezeknek ára 100 Mforintokra mégyen. Én a magam pénzemből is vettem 50 Rforitot aru [50 Rft értékben] apróság könyveket.

Ma 26-ik 8-bris Ostendébe a tenger partján vagyok. Úti marsom lészen Belgiumon keresztül ezen következendő városokon t. i. Antverpián, Brüsselen, Aancheren, Maintzon, Frankfurton, Gothán és Jénán, az hol is fogok maradni haza való indulásom idejéig. Ide úgy gondolom, hogy 3-a Novembris meg fogok érkezni. Most vagyon a zsebemben még 300 Rforint. De hogy Jénába való megérkezésemkor több légyen 80 vagy 100 Rforintomnál, bajosan hiszem. Azért kérem atyámat, hogy karácsonra a más angariam¹⁰ való felküldésében is legyen munkás. Mert különben meg fogok éhezni Jénába.

A cholera Hamburgba is kiütött. Reméllem mégis, hogy Jéna meg fog kímélni ezen nyavajától. Nagy József úrnak tiszteletem mellett mondja meg Édes Atyám, hogy az órám árát ide ki szeretném használni, s ha által adja Édes Atyámnak, a többivel együtt küldje. Már négy hónapja, hogy odahazolnol semmi tudósítást nem vettem, azért kérem, hogy ezen levelemre írjon Édes Atyám tőstént

⁵ A Manchester College történetéről és annak yorki szakaszáról lásd: ERDŐ János, „A Manchester College története és kapcsolata az erdélyi unitárius egyházzal”, *Keresztény Magvető* 92. évf., 3. sz. (1986): 141–142.

⁶ Charles Wellbeloved (1769–1858) unitárius lelkész és régész, a yorki unitárius kollégium igazgatója.

⁷ John Kenrick (1788–1877) unitárius lelkész, a yorki kollégium tanára. 1831-ben Bölöni Farkas Sándorral és Székely Mózessel is találkozott.

⁸ William Hincks (1793?–1871) unitárius lelkész, természettudós.

⁹ Székely 1831. november 11-én iratkozott be a jénai egyetemre, lásd: SZABÓ, SZÖGI, *Erdélyi peregrinusok...*, 3913. (451. oldal).

¹⁰ Am. fizetési részlet.

levelet Jénába, mert nyughatatlan vagyok Édes atyámék mint létek föl. Ráchelnek és Vigának¹¹ presentbe hozok egy pár selyem keszkenőt Londonból, melyet haza érkezésemkor percipiálni fognak. Az üdő szorgos léte miatt londoni utam szorossabb leírására nem érkeztem csupán 20 minutányi üdöm lévén a levél írására, másszor hát bővebben írok vagy odahaza menetelemkor elébeszélem. Zsiga bátyám tisztelem s szerencsésen megtett utazásomat által írni E__[így!] bízom. Édes Anyámnak és testvéreimnek egészséget kívánok s midőn Édes Atyámat is tisztelem és tartós egészsége megmaradását kívántam volna, maradtam Édes Atyámnak engedelmes fia,

Mózes Székely mp.

Belgium, Ostende 26-a Octobris 1831.

¹¹ Valószínűleg Mózes lánytestvéreiről van szó.

Andorkó Júlia Eszter – Kovács Sándor (közlő)

Gál Miklós följegyzései II.

[26] Amint már említettem, 1921. évben társultam dr. Bocsánczi András¹ volt magyar közjegyzővel, kitől irodáját az újonnan kinevezett román közjegyző vette át, s közös ügyvédi irodát először az ő Jósika utcai házában, majd ezt a Torda-Aranyos Vármegyei Takarékpénztár helyiségébe költöztettük, amelynek én már megelőzően jogtanácsosa voltam s más ipari és kereskedelmi vállalatoknak is. Jogtanácsosa voltam a Kövenden székelő Aranyosszéki Takarékpénztárnak is, több hitel- és fogyasztási szövetkezetnek, s főként Aranyosszék földműves és birtokos közönsége a mi irodánkban bonyolítván le ingatlanforgalmát, ügyvédi irodánk elég jónak volt mondható. Főként peren kívüli és bankügyekkel foglalkoztunk, s már maga az iroda jövedelme is biztosította megélhetésünket, bár az 1930-as évekbeni gazdasági válság, a konverzió nálunk is érezte hatását.

A tordai ügyvédi kamarának úgy Bocsánczi, mint rövidebb ideig [27] én is választmányi tagjai voltunk, s erről – talán 1938-ban – akkor mondottunk le, amidőn nem akartunk annak a rendelkezésnek a végrehajtásában segédkezni, amely zsidó kartársainknak a kamarából való kizárására vonatkozott.

Bocsánczi András 1943-ban Kolozsvárra távozott, szóval az akkori ún. bécsi döntés által létesített határon túlra, s én azután 1944 szeptemberéig egyedül folytattam az irodát. Bocsánczi nemcsak társam, hanem jóbarátom is volt, s több, mint 20 éves munkánk a legnagyobb egyetértésben és harmóniában telt el, sohasem merülvén fel bármi csekély disszonancia közöttünk. Bocsáncziné Esztegar Mariska még Kolozsvárt elhalt hosszú és nehéz szenvedés után, András egyetlen leányával és vejével 1944 őszén továbbsodródott Budapestre és Ausztriába, ott is

¹ Bocsánczi András (1875–?) Désen született, középiskolai tanulmányait Kolozsvárott, a jogi egyetemet Budapesten végezte. Marosvásárhelyt tett ügyvédi vizsgát, 1907-től 1921-ig Tordán volt közjegyző. Felesége Esztegar Mária.

halt el, míg leánya jelenleg Dél-Amerikában él. {Egy ízben meg is látogatott, állandó levelezésben vagyunk.}

A Torda-Aranyos Vármegyei T[akarék]pénztár a Kolozsvári Takarékpénztár és Hitelbank fiókjává vált, s irodánk is a bank új főtéri székházában kapott elhelyezést, s ott is volt 1944 szeptemberében is minden hivatalos és magánokmánnyal, irodai felszereléssel, három írógéppel együtt, midőn a szovjet hadsereg bevonult. A bank székházába először a prefektúra költözött, majd a szovjet katonai parancsnokság költözött be, irataim az udvaron levő óvóhelybe dobáltattak ki, ezekből utóbb szedett össze egyet s mást hűségese titkárnóm, s így maradt valami meg a kliensek számára.

Ez volt a helyzet 1945 márciusában történt hazaérkeztemkor az iroda tekintetében.

Térjünk vissza az 1920-30-as évekre, mi volt a helyzet Tordán társadalmi téren. Eltekintve Szabó Gézáéktól és Budovszky Jánoséktól,² akikhez rokoni kötelek fűztek – legjobb barátságban Bocsánczi Andrásékkal voltunk, ami természetes is már a közös iroda miatt is – de érintkeztünk a városi és megyei magyarság legtöbb számottevő családjával, részt vettünk társadalmi összejöveteleken, mulatságokon, bálokon. Egyébként szerettük otthonunkat és azt feleségem az évek során mind szebbé és lakályosabbá tette úgy, hogy öröm volt nekünk otthon lenni, s mindinkább azt szerettük, ha ismerőseink keresnek fel minket, minthogy mi menjünk hozzájuk. Akkor nem jutott még eszünkbe, hogy ezt az otthont még el is lehet veszíteni, s eljön az idő, hogy még akkora otthont sem találunk, ahova fejünket lehajthassuk.

Kezdetben lakásunk négy szoba, fürdőszoba és mellékhelyiségekből állott. Ez a régi épület, amelyet rendre bővítettünk és lakályosabbá tettünk. Először a gazdasági udvart rendeztem. A régi [28] apró melléképületeket újakkal cseréltem ki, az istállót betonoztattam, cseréppel fedettem a csúrral együtt, úgyszintén az udvari ház is cserépfedelet kapott. A mellékutca felől betonkerítést emeltem. Sor került lakóházunk kibővítésére is. Egy új szoba és egy új lakható, dupla ablakos, üveges veranda hozzáépítésével a ház is egy egészen új homlokzatot kapott, és a szobák parkettát.

Ebben az időben már megszületett második fiúgyermekünk, Miklós – 1921. július 20-án a mi nagy boldogságunkra, épen, egészségesen, de több, mint 48 órán keresztül szenvedett érte az anyja, és oly nehezen szülte meg, hogy bár szerettünk volna még egy gyermeket, erre még gondolni sem lehetett, féltve feleségemet. Persze már volt némi prakszisunk [sic!] a gyermeknevelésben, nem volt

² Budovszky János törvényszéki bíró Tordán, felesége Csegezi Irma.

vele annyi baj, mint Jenő fiunkkal kis korában, s Miko – így hívta ő magát, midőn beszélni kezdett, s ez a név rajta is maradt – egy nagyon jó, engedelmes gyermek volt, keveset is betegeskedett, eltekintve egy mumpsszal kapcsolatos középfülgyulladásától, mely orvosi beavatkozást is igényelt. Később aztán kétszer törte el a bal karját elemista korában s egyszer a jobb karját futballozás [sic!] közben. Mindannyiszor hibátlanul gyógyultak a törések.

Jenő fiunk iskoláit egészen a 4. gimnáziumig bezárólag Tordán végezte, azután a kolozsvári unitárius gimnáziumban járt, s ott is érettségizett, s a kolozsvári egyetem jogi fakultására iratkozott be. Bár azon igyekeztem, hogy családi körben maradjon, s azért adtam nagynénémhez teljes ellátásra, akinél egy szép különszobája volt, egyetemi tanulmányait mégsem végezte lelkiismeretesen, inkább szórakozással töltötte idejét, minek következtében örökös pénzzavarai voltak. Gyakran búskomorság lepte meg, melynek okait nem tudtam kifürkészni. Az 1933/34-es tanévben II. éves jogász volt. Nagyon féltve őt és jövőjét, gyakran hosszasan elbeszélgettem vele, próbáltam reá hatni, komolyabb életre serkenteni, párhuzamot vonva, példákat felsorolva a kötelességét és a munkáját végző ember és a mindeneget elhanyagoló között. Példákkal illusztráltam, hogy milyen egy ember elpocsékolta élete. Saját tapasztalataimat mondtam el fiatalokomból, szembeállítva az akkori egyetemi ifjúság jó részének léha és könnyelmű életét a külföldi tapasztalatokkal, hisz én éppen az ő korában voltam egy éven át külföldön, s minden külső befolyástól mentesen, csupán csak a látottak és tapasztaltak alapján jutottam már akkor arra a szilárd meggyőződésre, hogy az életet s annak célját komolyan felfogva az ember már saját maga lelkiismeretének is tartozik azzal, hogy úgy viselkedjék és munkálkodjék, hogy a társadalomban kivívott pozíciója alapján embertársai megbecsülését nyerje el. Az a boldog, [29] akit irigyelnek, és szomorú annak sorsa, akit számba sem vesznek, avagy éppen sajnálnak. Arra jöttem reá fiam viselkedése és gyakori búskomorsága és elejtett szavaiból, hogy nem idegen nála az öngyilkosság gondolata. Így aztán örökös aggodalom volt számomra az ő minden lépése. Azoktól, akikkel érintkezett, ahol megfordult, róla mindig a legkedvezőbb kijelentéseket hallottam, szép fiú volt, kedvelte mindenki. 1934 télutóján itthon volt, március elején minden bejelentés nélkül, avagy anélkül, hogy tőlünk elbúcsúzott volna, felült biciklijére, s amint utóbb kiderült, Torockóra ment. Itt egy vendéglőben szállt meg, s még magához kérte az ottani unitárius papot,³ akivel együtt borozgattak, s miután

³ Ekkor Benczédi Domokos (1899–1979) volt a torockói lelkész.

elváltak, ágyba feküdt, és szublimátoldatot⁴ vett be, amitől rövidesen eszméletét veszítette. Mi pedig majd eszünket veszítettük nyugtalanságunkban, midőn éjszákára sem tért haza, s erre a végső szerencsétlenségre mégsem akartunk gondolni. Másnap délután érkezett Torockóról egy telefonértesítés, hogy a fiam ott van, és rosszul van. Autóval mentem utána, s hoztam be Tordára, gyomormosást alkalmaztak, de az effajta mérég hamar leszáll a belső szervekbe, s főként a vesét támadja meg. Orvosi vélemény szerint az is megtörténhetik, hogy a beteg a mérgezés után látszólag felgyógyul, de későbbi időpontban mégis csak megöli ez a mérég, szétrombolva a vesét. Az orvosok nem látták értelmét, hogy Kolozsvárra vigyem, dr. Elfert⁵ híres belgyógyász orvos-tanárt hoztattam ki, de mindhiába.

1934. március 25-én hagyott el, huszadik évében. Nagy részvét mellett a kövendi sírkertünkben helyeztük örök nyugalomra. Sírja mellé egy nagy márvány sírkövet állíttattam, nevét úgy vésve oda, hogy a mi neveink is felvéshetők legyenek, midőn mi is ugyanazon sírba kerülünk.

1944 őszén a vihar elszakított minket halottainktól is, de ez évtől eltekintve 1949. november 1. volt az első alkalom, midőn halottaink sírját nem kereshettem fel, s ki tudja, mikor mehetünk ismét oda, s mehetünk-e mi is oda hozzájuk örök nyugalomra.

Jenő fiunk részünkre pár búcsúsort hagyott, meleg szavakkal kérve, hogy ne nehezteljünk reá elhatározása miatt, de meghasonlott saját magával, céltalannak látva életét s találjunk megnyugvást és vigaszt a nála 7 évvel fiatalabb Miklós öcsce felnevelésében s a róla való gondoskodásban, ne engedjük el magunk mellől, mert ha ő is velünk marad, az ő élete is talán másként alakult volna. [30]

Ez az utolsó emlék tőle, íróasztalomban őriztem, 1944 őszén ez is elveszett, sorai csak emlékezetemben maradtak meg, sokszor és sokszor kísértve, midőn úgy alakult a helyzet, hogy Miklós fiamat is Kolozsvárt kellett neveltetnem, és az 1940. évi Erdély kettészakítása folytán a kolozsvári egyetemre kellett beiratkozzék, s a családi otthonba többé nem is térhetett vissza. Hisz csak természetes, hogy Jenő fiunkat elveszítvén, még sokkal nagyobb volt a szeretetünk és aggodalmunk Miklósért és az ő jövőjének alakulásáért.

Feleségemet nagyon letörte a Jenő elvesztése, hónapokig nem tudott magához térni, s csak örökös sírásával tette még nehezebbé az én helyzetemet. Igaz, hogy nekem könnyebb volt sorsomat viselni, mert nagy elfoglaltságom és sok munkámnál fogva, nem voltam folyton abban a környezetben s azok között az

⁴ Higanyklorid, erősen mérgező anyag, amelyet forró vízben oldva fertőtlenítésre használtak.

⁵ Elfer Aladár (1876–1944) híres kolozsvári belgyógyász, egyetemi tanár.

emlékek és tárgyak között, melyek mindig csak reá emlékeztették, s azok között a falak között, ahol együtt éltünk. Hogy feleségemet a megszokott környezetből kikölkenthessem, nyáron elmentünk fiunkkal együtt a Constanza [Constanța] és környékbeli tengeri fürdőkbe és București-be, s azelőtt és azután is mindent elköttem, hogy fájdalmát enyhítsem, s gondolatait bár ideiglenesen fiunk elvesztéséről eltereljem.

1913 szeptemberében költöztünk át Tordára s rövidesen az itteni unitárius egyházközség presbitériumának tagjává és jogtanácsosává, majd gondnokává választottak, úgyszintén az aranyos-tordai kör jogtanácsosává s utóbb felügyelő gondnokává. Az Egyetemes Unitárius Egyház Főtanácsának már kora ifjúságtól fogva tagja voltam, majd az Egyházi Képviselő Tanácsnak is, és 1938-ban az Egyetemes Unitárius Egyház Főtanácsa főgondnokának választott meg, amellyel elértem a világiak által elérhető legmagasabb tisztséget. Erről az állásomról vagyoni helyzetemben történt változás, úgyszintén a körülmények mérlegelése folytán, 1945. évi hazatérésemkor lemondottam, ezt a lemondásomat a székelykeresztúri zsinat kérésére, egyhangú bizalomról biztosítva, időlegesen visszavontam, tovább teljesítvén tisztségemmel járó kötelességemet. 1948-ban ismét arra a meggyőződésre jutottam, hogy e tiszteletbeli egyházi állásom viselése a megváltozott társadalmi berendezkedés folytán nem időszerű és ismételten és visszavonhatatlanul lemondottam, s azóta az egyház kormányzatában nem veszek részt.

1940–1944 közötti időszakban a Dél-Erdélyi Unitárius Egyházat [31] vezetem egy ad-hoc tanács és egy egyházi iroda beszerzésével tordai székhellyel.

Egyházamat szerettem, és szeretem. Egyházi tisztségeimet lelkiismeretesen igyekeztem ellátni annál is inkább, mert feleségem nagyapja, Ferencz József püspöktől, ki több, mint 50 évig volt püspöke az egyháznak,⁶ csak meleg egyházszerepetet láttam és tapasztaltam, s ezt tanultam nagybátyámtól, Gál Jenőtől is. Az egyház fenntartása, rendeltetésének betöltése anyagiak nélkül lehetetlen, s mint-hogy a híveknek az egyház anyagi szükségleteihez való hozzájárulása rendszeresen mindig kétséges volt, a fenntartási lehetőség fő bázisa az egyetemes egyháznak anyagi alapjai, ingatlanvagyonra voltak, amelyeket az 1919/20. évi agrárreform,⁷ úgyszintén a pénz értékének állandó csökkenése, majd leura [ti. lejre] való beváltása alaposan megnyirbáltak. Az egyház mégis összeszedte magát, s hívei támogatását is élvezve meg tudott felelni hivatásának. Az 1934. évi konver-

⁶ Ferencz püspök 52 évig állt egyháza élén.

⁷ 1919/20-ban még nem került sor agrárreformra, az ún. földreform 1921-ben volt.

ziós törvény újabb csapás volt az egyház készpénzvagyonára, készpénzalapjaira. Ha az 1945. évi újabb agrárreform nem is érintette betű szerint az egyháznak még megmaradt vagyonroncsait, de az ezzel kapcsolatos események, majd az iskolák és alapjaik ellenérték nélkül történt államosítása mégiscsak elsodorták az egyház birtokmaradványait, s most már a tanintézetek és intézmények fenntartására szolgáló épületeit és házait is.

1938-ban történt főgondnökká választással egyidőben dr. Varga Béla személyében új püspököt is választott az Egyházi Főtanács. Két urnába dobott szavazócédulákkal egyidőben folyt a püspök- és főgondnokválasztás, s a püspöki szavazaturnába – persze csak tévedésből – bekerült egy szavazócédula az én nevemmel is. Mint főgondnok, 1939-ben elkísértem a püspököt București-be, ahol a hűségesküt Károly király előtt tette le a királyi palotában ünnepélyes formák között. Díszhintóval vittek minket a királyi palotába, s ott is megadták a szokásos ceremóniás külsőségeket. A püspök paláttal a vállán, én frakkban voltam. A püspök felolvasta rövid román nyelvű beszédét, s mint aki dolgát már jól elvégezte, kezdte rendezni papirosait. A király ezt látva, megszakította beszédét, s én palástjának húzogatóásával figyelmeztettem Vargát, hogy figyeljen a királyra, aki aztán folytatta válaszát. Végezetül leszállott hozzánk a trónról, és elbeszélgetett. Károly király jó szónok és jó előadó volt, nagyon intelligens ember. A magyarokat nem szerette. {*lásd foglalatát 31/1, 31/2, 31/3 oldalon.}

Betét a 31. oldalhoz, folytatása a 31. oldal végének.

Évtizedek múltával átolvasva feljegyzéseimet, és most 1977-ben befejezni is óhajtván, úgy látom, hogy egyházi tevékenységemmel és az abban az időben történetekkel túl röviden végeztem.

Visszatérek ezért az 1930-as évekre. Akkoriban én a Torda-Aranyos köri egyházkör felügyelő gondnoka voltam, a Főtanácsnak és az E. K. Tanácsnak {tagja}. A kör lelkeszei közül többen az egyházi vezetésbe új és frissebb szellemet kívántak bevinni. Ezért a „medgyesi mozalom” néven ismert akciót kezdeményezték.⁸ Fő mozgatói Balázs Ferenc,⁹ Fikker János, Bende Béla voltak, de az akciót támogatták az aranyosszéki papok, Kolozsvárról Kiss Elek, Fazakas János, Rázmán Mór és lehet, hogy mások is, akikről nem tudok, s általában részletes

⁸ Az ún. medgyesi mozalomról az utóbbi évtizedekben több tanulmány is megjelent e lap hasábjain. A legfontosabbak: MOLNÁR B. Lehel, „Újabb adatok a »medgyesi mozalomról« Pál Tamás tollából”, *Keresztény Magvető* 111., 3. sz. (2005): 228–235.; PÁL János, „Újabb adalékok a medgyesi mozalom történetéhez”, *Keresztény Magvető* 113., 4. sz. (2007): 428–438.

⁹ Balázs Ferenc nem vett részt a mozgalomban.

mozzanatait nem írhatom le, mert e mozgalomban részt egyáltalán nem vettem, sem pedig a mozgalom irányítói terveiket, céljaikat velem nem közölték. A szereplők már mind halottak, de én őket haláluk után sem akarom vádolni, avagy valamivel is sérteni. Mégis úgy tűnt fel és tűnik fel most is annyi év után, hogy az akció fő célja az egyéni érvényesülés és a helycsinálás volt.

Erős tápot adott az akciónak Szent-Iványi Sándor teológiai tanár állásfoglalása. Varga Béla teológiai tanár és akkori egyházi főjegyzővel egy nemzetközi unitárius össze jövetelre voltak kiküldve, talán Dániába vagy Hollandiába. Hazajöve Szent-Iványi elhíresztelte és megvádolta Vargát, hogy mint erdélyi magyar ember ott gerinctelenül viselkedett, a romániai magyarság és egyháza érdekeit sértő, meghunyászkodó beszédet mondott. A vádaskodást felkarolta Szentiványi József főgondnok, ha nem is nyíltan, de jóindulatúlag támogatója volt Ferenczy Géza, a másik főgondnok, s a könnyen befolyásolható Boros György püspököt is ebben az irányban használták fel.

Megindult aztán a támadás Szent-Iványi Sándor, Szentiványi József és Boros püspök ellen. A püspökön kívül az egyház életében intenzíven részt vevő családját s főként vejét, Puksa Endrét, ki a gazdasági ügyek előadója volt. Én abban az időben nagyon elfoglalt ember voltam, és már csak a beindított ügy fejleményeit láthattam és tapasztalhattam.

A támadások elmérgesedtek és eldurvultak. Főtanácsi ülés előtti napon az elégedetlenek és Varga Bélát megvédeni akarók csoportja jelentősen megnövekedett, és Tanka Károly egyházi tanácsos vezetésével küldöttség járult Boros püspök elé, követelve lemondását. A lemondás aktusa közben mentem éppen át az E. K. Tanács termén, s magam is elámultam a történeteken. Szegény Boros püspök engedett az erőszaknak, lemondott úgyszintén Szentiványi József főgondnok és Puksa Endre is. Szent-Iványi Sándor teológiai tanártársai között egyedül és elszigetelten maradván, ellenszenvenné vált, s a püspökségi álma is meghiúsulva lévén, elhatározta, hogy elhagyja Romániát, Magyarországra távozott, s aztán az Egyesült Államokba vándorolt ki, s ott is halt meg.

Ilyen atmoszférában nyitotta meg Ferenczy Géza főgondnok a másnapi egyházi főtanácsi ülést, bejelentve a püspök, Szentiványi főgondnok és Puksa lemondását. Szükségessé válván a püspöki és a főgondnoki állás betöltése, az elrendelt szavazás során Varga Béla nagy többséget kapott, s a három vagy négy főgondnokjelölt közül az első szavazásnál én csak éppen 50%-ot kaptam, mert az abszolút többséghez hiányzó egy szavazat véletlenül a püspöki urnába került, s így érvénytelenné vált. A második szavazásnál aztán nagy többséggel választottak főgondnokká.

Ezek után Ferenczy Géza főgondnok is lemondott, s voltak még, de kevesen, akik kezdetben távol maradtak az egyháztól, de rendre [31/1.] <...>¹⁰ elhagyta Romániát, az Amerikai Egyesült Államokban él, így nem tekinthető román állampolgárnak, a román kormány nem hagyná jóvá megválasztását, s e választásból egyházunk csak kárt látna. A szavazás alkalmával Kiss Elek nagy többséget kapott, megválasztott püspöknek jelentettem ki, s így a püspöki szék betöltetett.

Nem mindenkinek volt bizalma a tekintetben, hogy Kiss Elek megfelelően fogja-e betölteni a püspöki hivatást. Most már halála után visszatekintve püspöki működésére, meg vagyok győződve, hogy szerencsés választás volt. Igaz, hogy természete nem volt mentes az erőszakoskodástól, de egyházának hű fia volt, egyházát rajongásig szerette és szolgálta.

Nagy szerencséje volt, hogy püspöksége alatt megszerezte Groza Péter barátságát, s az ő révén a romániai pátriárkával [helyesen: párttitkárokkal] is jó viszonyba került.

1948-ban az egyház helyreállította egyházalapítónk, Dávid Ferenc dévai várban levő, mártíromhalálára [sic!] emlékeztető emléktábláját. Groza is velünk volt, s hivatalosak voltunk hozzá villásreggelire dévai, pazarul berendezett lakásába. A Grozával való barátság eredménye volt aztán, hogy egyházunk részére előnyöket tudott kiharcolni, harcolt az ő megszokott energiájával, sok papunk köszönhette neki szabadsága visszanyerését, állásban maradását, több tehetséges egyházi férfiú rehabilitálását. Fizetéséből csak a szerény háztartása költségeit tartotta meg, a többletet a reászorultak segélyezésére fordította. Ő alatta ülte meg az egyház, külföldi hitrokonaink népes küldöttségeinek részvételével, fennállása 400 éves évfordulóját megfelelő ünnepségek keretében, s ez alkalommal került kiadásra a *Négyszáz év. 1568–1968*.

Meg kell emlékeznem egyházunkat 1977 márciusában ért nagy veszteségünkről, Mikó Imre haláláról, ki fiatalon, 66. évében hagyott el, akkor, amikor még betegsége előtt tele volt alkotó tervekkel, hisz most lett volna alkalma, nyugalomba jutása után, újabb maradandó műveket írni. Eddig is nagyszerű írásai-ban múltbeli nagyjaink életét és tevékenységét örököltette meg. Erdő Jánossal együtt tervezték megírni az unitárius egyház történelmét, amire nagy szükség is lenne, hisz Gál Kelemen *Ferencz József élete és kora* műve óta nincsen összefoglalva egyházunk történelme.

Halála előtt egy hónappal hozzám intézett, már csak lediktált levelében már érezte, hogy már nem tér vissza soha íróasztalához, sem szeretett szép családjához. Pedig mennyire vágyott [arra], hogy még írhasson. Nagy veszteség ne-

¹⁰ A gépiratból a 31/2 és 31/3 oldal hiányzik.

künk, mint főgondnok egyházának, mint író az erdélyi magyarságnak. Ez idő szerint pótolhatatlan. [32]

Dacára annak, hogy nagyapám és nagybátyám többször megválasztott országgyűlési képviselők voltak, és még én is már elemista koromban politizáltam, s a választások idején „jobb” párti voltam a családi tradícióknak megfelelően, mindezek dacára politikai szereplési ambícióim nem voltak. Véletlenül, akaratom ellenére sodortattam a politikába. Ez a politika azonban, kisebbségi sorsunkban, egy nemzetvédelem volt. Pártszervezetünk azt célozta, hogy a Romániában, mint nemzeti kisebbségként élő magyarságot és annak gazdasági, kulturális érdekeit, elnemzetietlenítését a folyton megismétlődő támadások ellen védelmezzük, a magyarságnak a köz- és magánintézményekből, vállalatokból, hivatalokból való sorozatos kiszorítását erőnkhez képest akadályozzuk és tiltakozó szavunkat hallassuk. Említettem volt, hogy a Magyar Szövetség feloszlása után a Romániában élő magyarság a Magyar Párt [nevű] politikai szervezetben tömörült, s így vett részt a politikai életben és a képviselői és szenátorválasztásokon, 1928 vagy 1929-ben lehetett, hogy a megyénkbeli szokásos magyar torzsalkodások következtében a Magyar Párt központja listavezetőnek nem megyebelit, hanem dr. Barabás Bélát,¹¹ a veterán 48-as politikust jelölte s engem másodiknak tudtom és beleegyezésem nélkül. Ezt követőleg történt, hogy a Magyar Párt Torda városi szervezete elnökké választott, és az 1931 vagy 1932-es parlamenti választások idejében a városi és megyei szervezet előterjesztésére listavezetőnek jelölt a központ. Kormányelnök Maniu volt, majd Vaida-Voivod[!], mindkettő mint a nemzeti parasztpárt által alakított kormány feje. Én voltam leginkább meglepődve, midőn meg is választatván, útra kellett kelnem București-be, mint az új parlament képviselője s a Magyar Párt keretében egy új munkakört betöltenem. Midőn Aranyosgyéresen a gyorsvonatra felszálltam, ott találtam a Magyar Párt több képviselőjét és szenátorát, közöttük a párt elnökét, gr. Bethlen Györgyöt, dr. Gyárfás Elemér¹² régi ismerősömet és barátomat, mindnyájan örömmel és barátságosan fogadtak, egyedül Sándor József bácsi volt velem szemben rezervált, nyilvánvalóan azért, mert először arról volt szó, hogy Torda-Aranyos [vár]megyében őt jelölik listavezetőnek, de erről a tordaiak hallani sem akartak. Később aztán jó barátságba kerültem Józsi bácsival is, mert én voltam vele szemben a legtürelmesebb hallgató, midőn hosszadalmas, de sokszor érde-

¹¹ Barabás Béla (1855–1934) jogász, országgyűlési képviselő, az Országos Magyar Párt alelnöke, 1926-tól a Román Parlament szenátora.

¹² Dr. Gyárfás Elemér (1884–1945) jogász, politikus, publicista, 1926-tól szenátor.

kes elbeszéléseit a múltból, amidőn és ahol ő volt a központ, és a jelenre vonatkozó fejtegetéseit adta elő.

A parlament megnyitásán részt vettem, de rövidesen hazajöttem, mert ki volt tűzve megyei szervezetünk évi közgyűlése, [33] melyen egyik képviselőtársammal mint az új parlament tagjai, szerepelnünk kellett. A közgyűléssel kapcsolatosan Tordán ún. Magyar napot rendeztünk. Jókor reggel rezesbanda ébresztette fel a tordaiakat, lovas bandérium járta be az utcákat, a kikiáltók felhívták a figyelmet a közgyűlésre s az egész napot betöltő programra. A sétatéri pavilonban volt a közgyűlés, délután népünnepély annak minden változatosságával, este bál. Ezen a közgyűlésen választották a megyei szervezet elnökévé is.

Két-három nap sem telt bele, midőn táviratot kaptam bucurești-i titkárságunktól, mellyel felhívtak [ti. felszólítottak], hogy menjek azonnal București-be, s a parlamentben igazoljam magam egy vasgárdista képviselő vádja ellen, aki meginterpellálta a belügyminisztert, hogy miként tűrheti, hogy Tordán Magyarországot csináljanak a rebellis magyarok, s még a rendőrök is díszbe voltak öltöztetve, s ezt a skandalumot mind én csináltam. A képviselőházban a vasgárdista képviselők állandó zajongása közben visszautasítottam a vádakat, kihangsúlyozva, hogy hasonló megmozdulásokra jogunk van s ezzel nem sértjük sem a román állam tekintélyét, sem a közrendet nem borítottuk fel, sőt meg kellett védenem még a tordai rendőrség vezetőjét is, kit a vasgárdista képviselő elcsapatni kívánt, ki nem is volt hibás, mert ugyanaznap valami miniszterjárás is volt Tordán, s ezért voltak a rendőrök díszben, s nem pedig értünk.

A pártszervezet ébrentartásával, a magyarság szervezetei és az egyesek ügyes-bajos dolgainak intézésével voltam elfoglalva Tordán és a megyében, míg București-ben választóimnak oda tartozó ügyeit intéztem el a minisztériumokban és a hivatalokban, utóbb aztán olyan mértékben vették igénybe ezt az ingyenszolgálatot még a románok is, hogy rendes iktatót és az elintézésekről feljegyzéseket kellett vezetnem, egyébként az ügyek és iratok összekuszálódtak volna. Akkoriban a parlamenti tagnak tekintélye volt, sok minden dolgot el lehetett intézni, még olyat is, amely majdnem lehetetlennek látszott. Eszembe jut, hogy a költő-pap Mécs Lászlóval a tordai róm. kath. egyház egy szavalóestet akart rendezni, a tordai rendőrség elutasította az engedély iránti kérést. Kapom a táviratot erről București-ben, kéri a közbenjárásomat azzal, hogy másnap estére van kitűzve az est, s a jegyek is már el vannak adva. A délutáni parlamenti ülésen jelenlevő belügyi alminiszterhez {őhozzá tartozott és ő volt a főnöke a siguranța nevű belbiztonsági intézményének} pár soros kérést vittem, hogy engedélyezze az est megtartását. Az én felelősségemre megadta hozzájárulását, elrendelve, hogy az engedélyt azonnal adja ki a București-i siguranța vezérigazgatósága. Ekkor már

délután 6 óra volt, autóba ületem, s a siguranța vezérigazgatóságához hajtottam, ahol már nem volt benn a főnök, de azonnal utána mentek, behozták, az [34] engedélyt kézhez vettem, s a 9 órás gyorssal már utaztam Tordára, s az est meg volt tartva a tordai rendőrség nagy bosszúságára. Egy másik engedély ügy Isacu¹³ művészeti felügyelőnél akadt meg, ki az előadandó színdarabokat cenzúrázta, és az előadást engedélyezte. Hiába ostromolták, utóbb már nem is engedte színe elé a kérelmező egyház vagy intézmény megbízottjait. Hozzám fordultak. Bementem hozzá Kolozsvárra, lakására, bejelentés nélkül, hogy le ne tagadhassák jelenlétét, s midőn nekem is köntörfalazni kezdett, leültem egy székre, s azt mondtam, hogy egy negyedóra alatt adja ki az engedélyt, ha nem teszi, másnap be fogom mutatni fényképét a parlamentben. Magammal vittem az engedélyt.

Egy rokon fiatalasszony, midőn Magyarországra ment férjhez, nem tartotta fenn magának a román állampolgárságot. (Akkoriban az lehetséges volt.) Elvált férjétől, s tordai anyjához jött haza. A tordai rendőrség nem akarta itt megtérni mint magyar állampolgárt. Az elvesztett román állampolgárság visszaszerzése pedig a fennálló rendelkezések folytán lehetetlennek látszott. Felkerestem az[t] az igazságügyminisztert, kitől azt a választ kapta, hogy nekem tudnom kell, hogy erre nincsen törvényes lehetőség, de keressem fel a jogügyi igazgatási főnökét, s hátha együtt valamit kitalálunk. Tőle is a fenti választ kaptam, s hogy ő ezt nem tudja megcsinálni. Másik héten ismét felkerestem, s addig mind forszíroztam az elintézését, hogy végre ezt kérdezte: Hát ki tulajdonképpen az a fiatal nő, és szép is? És én személyesen vagyok érdekelve nála? Már kapcsoltam is, hogy mit kell válaszolnom, s mondtam, hogy bizony szép és fiatal is, s engem szerencsétlenné tesz, ha el kell vesztenem. Erre azt mondtotta, hát lássa, ezt kellett volna mondania már előbb is, utóvégre egyik férfi ilyen esetben szívességet kell tegyen a másoknak. Így szereztem én meg ezt az állampolgárságot.

A párt összejövetelein az általános politikai helyzetet vitattuk meg, a sérelmek orvoslására alkalmas eszközöket és módokat, a parlamentben leendő felszólalásokra jelöltettek ki a képviselők és szenátorok.

Idővel parlamenti magyar társaimnál mindinkább megbecsülésre tettem szert, tartózkodó természetem dacára, a párt vezetősége bizalommal és megbecsüléssel volt velem szemben, élén Bethlen Györggyel, ki sokszor kérte ki véleményemet egyes kérdésekben.

Ha jól emlékszem, az 1933 decemberében megtartott általános választások alkalmával ismét Torda-Aranyos vármegye [35] Magyar Párti listavezetője és

¹³ Valószínűleg Emil Isac (1886–1954) román költőre, publicistára utal, 1920 és 1940 között Isac volt az erdélyi és bánági színházak felügyelője.

képviselője lettem, melynek előke a vasgárdisták által meggyilkolt Duca¹⁴ miniszterelnök után Brătianu Dinu,¹⁵ majd Tătărescu¹⁶ lett. 1936-ban harmadízben is képviselő lettem, de Tătărescu nem kapván meg a parlamenti többséget, lemondott, helyét Goga Octavian töltötte be, ki a megválasztott parlamentet feloszlatta, új választást rendelve el. Erre a választásra pártunk által ismét jelöltetem, de választásra már nem került sor, mert Călinescu Armand¹⁷ Gogát megbuktatta, s német mintára szervezett egy párt diktatórikus rendszerét hozta magával. Az eddigi pártszervezeteket feloszlatta, megalakult a Nemzeti Újjászülési Front, melyben a magyarság egy része Bánffy Miklós¹⁸ gr. vezetése és irányítása mellett részt kívánt venni. Ezen állásfoglalást megelőző összejövetelen én is azok között voltam, akik ezt ellenezték, s akik nem akartak részt venni az új alakulatban, azzal az indokolással, hogy az ilyen diktatórikus rendszer mellett ki van zárva az ország népének véleménynyilvánítása. Bánffyték aztán mégis beléptek az új alakulatba, mint a Frontban a magyarságot képviselő alosztály. A nekem felajánlott képviselőiséget vagy szenátorságot nem fogadtam el, listára való felvételem ellen tiltakoztam. Ez nem jelentette azonban azt, hogy a magyarság helyi életében se ténykedjem, s Tompa Lajos¹⁹ és társaival berendeztem a magyarság összejöveteleire alkalmas tágas otthont, a fiatalság részére sportszakosztályt, kuglipályát és a tágas kerthelyiségben szabad színpadi és tornabemutatókat tartottunk. Ez volt az Uranus.

Călinescu miniszterelnök és Frontvezető meggyilkolása után más formájú diktatúrákkal kísérleteztek, s végre az Antonescu diktatúrája alakult ki.

Képviselőiséget is csak arra használtam fel, hogy embertársaimon segítsék, helyzetükön könnyítsek. Eljárásaimért soha semmit el nem fogadtam. A képviselői fizetés és napidíjakról feljegyzéseket vezettem, és ügyeltem, hogy ezt a pénzt közcélokra adjam, nehogy valamikor az a vád érjen, hogy hasznot húz-

¹⁴ Ion Gheorghe Duca (1879–1933) román liberális politikus, 1933-ban Románia miniszterelnöke. Ugyanez év december 29-én a sinaiai vasútállomáson a vasgárdisták agyonlőtték.

¹⁵ Constantin I. C. Brătianu (1866–1950) román politikus, I. G. Duca meggyilkolása után a Liberális Párt elnöke.

¹⁶ Gheorghe Tătărescu (1886–1957) román liberális politikus, két ízben miniszterelnök.

¹⁷ Armand Călinescu (1893–1939) parasztpárti politikus, filozófus, 1939-ben miniszterelnök.

¹⁸ Gr. Bánffy Miklós (1873–1950) író, politikus. 1939-ben vezetésével jött létre a Romániai Magyar Népközösség.

¹⁹ Tompa Lajos (1899–?) országgyűlési képviselő. 1944 októberében a Szovjetunióba deportálták kényszermunkára, soha nem tért haza, 43 évesen halt meg.

tam ebből. Karácsonykor minden megyémbeli magyar egyházközségnek küldtem egy összeget szegények segélyezésére, és intézményeinknek anyagilag és munkavállalással is mindig rendelkezésére állottam.

A pártpolitikai élet itt, Tordán is elég mozgalmasnak volt nevezhető. A magyarságot a román pártok igyekeztek saját céljaikra felhasználni, főként a liberális és a nemzeti parasztpárt. Igyekeztek a párt egységét megbontani, pénzelve és favorizálva [36] bizonyos magyar nemzetiségű szakadárokat. A helyi Magyar Párt-gyűléseink levezetése alkalmával gyakran okozott nekem gondot, hogy tagjaink közül egyesek nem a magyarság általános érdeke szempontjából igyekeztek a felmerült kérdéseket megoldani, hanem saját érdekük és érvényesülésük szempontjából. Egyik községi választás alkalmával, midőn a Torda városi magyarság erejében bízva önálló listával kívánt a választási harcba menni, nem kívánván sem a kormányon levő nemzeti parasztpárti párttal, sem a liberálisokkal közös listán indulni, a kisebbségben levő liberálisok, s főként annak [azoknak] volt primárja [polgármestere], hogy a városi tanácsba mégis bejussanak, egy közös román blokkba tömörítette mindkét román pártot. Ezt a román blokkot, dacára a pártok közötti politikai ellentéteknek, nagyon könnyű volt összehozni, amidőn a magyarok ellen irányult. A választások előtti este összegyűltek a terrorlegények, sokan a vezetők közül nemzeti parasztruhába öltöztek, így nehezebben voltak felismerhetők, elindultak tüntetésre, bevették az ablakokat, botokkal törték össze az ablakfákat végig a Rațiu-Jósika és Avram Jancu-Jókai utcában, összerombolták a Magyar Iparos Egylet berendezését. Mindezekkel a magyar választókat akarták terrorizálni.

Ablakbetörésben máskor is volt részünk olykor-olykor, főként a május 1-jei és a május 10-ei felvonulásokkal kapcsolatosan.

Ugyanezen időben történt, talán az ezt követő napon, hogy a felizgatott havasiak a Torda-Topánfalvi keskenyvágánvú vonatról leszállva, a sinfalvi magyarok ablakait, ablakkereteit törték össze, belső berendezéseket romboltak, többeket bántalmaztak, s mint akik dolgaikat jól végezték, a vesztegelésre kényszerített vonatszerelvényre ismét felszállva folytatták útjukat nem felejtkezvén el a borévi magyar korcsmárosról, kinek berendezését, lakását szintén elpusztították. Interpelláltam, vizsgálatot és a bűnösök megbüntetését kívántam, ki is küldtek valami inspektort, ki igyekezett eltussolni az egész ügyet. A károkat társadalmi úton igyekeztünk megtéríteni, s valamelyes kártalanítási összeget a belügyminisztériumtól is kikényszerítettem. [Itt Gál Miklós egy csillaggal jelölte, hogy kiegészítést tett. A 37. oldal előtt egy kéziratos, számozatlan oldalt toldott be az emlékirat szerzője.] {Toldalék a 36. oldalhoz. Kuriózumként jegyzem itt fel – valóban, 45 év alatt micsoda változás! – hogy akkoriban még Gyulafehérvárnak is, mint fő-

ként 1918 előtt az összes erdélyi városnak, magyar jellege volt. Gyulafehérvárt is jó magyar társadalmi élet volt, és sokan a román vezetők közül jártak magyar társaságba. Ilyen volt a gyulafehérvári Pop család akkoriban élő két tagja, Ioan és Ștefan. Gyulafehérvárt senki sem ismerte őket másként, mint Jancsi Pop és Pista Pop. Maniu nagy hívei voltak. Pista éppen professzor volt, Jancsi pedig Mihalache külügyminiszter mellett hadügyi miniszter. Ehhez a Jancsi Pophoz mentem én el, és erélyesen követeltem tőle, adjon állami segílyt a károk részbeni megtérítésére. Kaptam is – most már nem emlékszem az összegre – talán 50–60 000 lej lehetett.}

A pártkormányzat idején, akármelyik párt is volt uralmon, meg tudtam a magam számára bizonyos fokú respektust tartani, s így a magyarságot érdeklő ügyekben, kérdésekben kedvezőbb intézkedéseket kieszközölni, de ez mind nehezebb és nehezebbé vált a nacionalizmus mindinkább erősebb térhódítása folytán.

Ezekben az időkben a tordai társadalmi berendezkedésről [37] még csak annyit említek meg, hogy a Torda városi magyarság gerince az iparostársadalom volt, melyet az Iparos Egylet tömörített egybe, ezért becsültem és támogattam mindig ezt az egyesületet, ők voltak, akik erőt képviseltek, akikre számíthattam, ha valamit megvalósítani kellett. Jól voltak szervezve még a kereskedők a Kereskedők Egyesületében, ezek is megbízható híveim voltak, az intellektuelleket magába foglaló Magyar Casinóról már nem lehetek épen ilyen jó véleménnyel, mert ott érezhető volt a széthúzás s a ki nem elégíthető ambíciók folytáni duzzogás.

Rátérek közgazdasági téren történt működéseimre. A Torda-Aranyos Vármegyei Takarékpénztárnak, az Aranyosszéki Takarékpénztárnak voltam jogtanácsosa, felügyelő bizottsági, illetve igazgatósági tagja. Minthogy üzleti szellem sohasem volt bennem, a nyereszkeskedési vágy, vagy bár az ún. élelmesség sem lévén soha kenyerem, inkább jóhiszeműségemmel éltek vissza, midőn néhány ipari és kereskedelmi vállalat alapításába belevontak. Ezekben történt működésem azonban rendszerint arra szorítkozott, hogy a leadott pénzem elúszott.

Igazgatósági tagja és elnöke voltam a tordai Hangya szövetkezetnek és az „AVE”²⁰ szövetkezetnek. 1938-ban a romániai Hangya szövetkezetek Nagyenyeden székelő központjának, előzetes tudomásom nélkül, igazgatósági tagjává választattam, s később az igazgatóság alelnöke voltam 1945-ig, s majd e központnak marosvásárhelyi központtal Kaláka névre történt átkeresztelése után ennek is igazgatósági tagja voltam, melyről [az] 1946. évben mondtam le, s azóta nem

²⁰ Aranyosszéki Vidékfejlesztő Szövetkezet

vettem részt az ügyek intézésében. Rövidesen egyébként is a központosított állami szövetkezetbe vonatott be s önállósága meg is szűnt.

Szeretettel és megbecsüléssel emlékszem meg a Hangya központnak együttműködése alatt elnökről, gr. Haller Istvánról,²¹ kit önzetlen, becsületes és mindig az intézmény megerősítéséért és fejlesztéséért küzdő és dolgozó vezető embernek ismertem meg, s kihez meleg barátság is fűződött.

Tordai viszonylatban még elnöke voltam a Tordai Magyar Dalkörnek és tiszteletbeli elnöke a tordai Iparos Egylet és a Kereskedők Egyesületének.

[Az]1938–1939. években ismét egy új világháború előjelei mutatkoztak. Németország Hitler vezetésével katonailag megerősödve, szövetkezve Olaszországgal és Japánnal, terjeszkedési [38] vágyának (Lebensraum²² a német faj részére) nem tudott mértéket szabni. Legelőször a békeszerződés béklyóitól szabadította fel országát, anektálta a csehszlovákiai Szudéta-vidéket, aztán Ausztriát, mindezt a fajelmélet alapján, protekturátusa alá helyezte Csehszlovákiát. Olaszország kezét tett Albániára és Etiópiára, majd Németország megindította Lengyelország elleni villámháborúját, meglepetésszerűen meg nem támadási és barátsági szerződést kötött a Szovjetunióval, de mindezekkel kiobbantotta a második világháborút. Hatalmas hadigépezetével gyors tempóban megszállotta a Hollandiát, Belgiumot, Dániát, Norvégia és Franciaország nagy részét, kiűzve az angolokat a kontinensről, majd megszállotta Jugoszláviát, Görögországot szigetivel együtt. A szövetséges Japán is tüneményes haditetteket vitt végbe. Ázsiában több országot szállott meg, és uralta a Csendes-óceánt, már fenyegette Ausztráliát is.

[Az] 1939. évben Magyarország megszállhatta a rutén földet (jelenleg a Szovjetunióhoz csatolt külön köztársaság),²³ Csehszlovákiával és Romániával megkísérelt megegyezés eredménytelenül végződve a bécsi döntés alapján Magyarországhoz csatoltatott a volt észak-magyarországi (most Szlovákia) részek egy része és 1940 szeptemberében Erdély északi része, a Királyhágón túli rész és az ún. Partium, Szatmárral együtt. Hitler a Magyarországnak vissza nem adott s a régi Észak-Magyarország északi határáig terjedő területen egy új államot kreált: Szlovákiát. Most már teljesen érdekkörébe vonta Magyarországot, Szlovákiát, Bulgáriát, Romániát, a meg nem támadási és barátsági szerződést felrúgva

²¹ Gr. Haller István (1896–1971) a nagyenyedi székhelyű Hangya Szövetkezet elnöke.

²² A Lebensraum egy német geopolitikai fogalom, magyar jelentése: élettér.

²³ Napjainkban Ukrajna része.

megettámadta a Szovjetuniót, annak területén is hatalmas hadi sikereket érve el s európai részének nagy részét tartotta hatalmában, már Moszkvát fenyegette.

A második világháborúban Németország a győzelem nagyobb reményével harcolhatott, mint az elsőben. Jól felszerelt, erős hadserege volt, a polgári lakosság élelmezésének kérdése is megoldva, majdnem egész Európa a hadterületéhez tartozott. Olaszországon kívül szövetségese volt Japán is, s rendelkezett csatlósával is. A sok támadó háború s főként az oroszországi hadjárat s annak utolsó tele felőrölte erejét és ütőképességét. A hatalmas szovjet emberanyag, Amerika, Anglia által szállított hadianyag, az amerikai technikai fölény főként a bombázó repülőgépekben, melyekkel Németország, Ausztria, Magyarország, Csehszlovákia stratégiai és ipari gócpontjainak állandó bombázása, az a mérhetetlen kár, amit az állandó bombázás a hadfelszerelési üzemekben, gyárakban, vasúti anyagokban, a lakosság szükségleteit képező javakban szenvedett, [39] megfordította a háború s így a világ sorsát. Németország nem tudott többé megküzdeni a hadianyag-termelés terén ellenfelei háború- és bombázásmentes területen történő termelőiramával. A sztalingrádi vereség után egyre tért és erőt veszített. Olaszország sem tudott már ellent állni a délről jövő angol-amerikai haderőnek. Hitler már csak a sokat propagált új fegyverek bevetésének reményével narkotizálhatta haderejét. Megjelent ugyan a V. I. és V. II., {a távolhordó rakéták} és – az atombomba elődei –, de isteni csoda nem történvén, semmi sem tudott már változtatni a hadi helyzeten. Olaszország kiugrása, az atlanti védelmi fal könnyű áttörése, a német és csatlós hadseregek állandó visszavonulása, anyag- és vérvesztesége megpecsételte Németország és csatlósai végzetét.

[Az] 1940–1944. években a dél-erdélyi magyarság sorsa elég súlyos volt. Az itt maradt magyarság a bécsi döntés okozta ájulásából magához térvén, Magyar Népközösség elnevezés alatt szervezkedett, elnöke dr. Gyárfás Elemér volt. A vezetőségben részt vettek az egyházak képviselői, a katolikusok részéről Márton Áron püspök, a reformátusok részéről Nagy Ferenc püspökhelyettes, az unitáriusok részéről én mint főgondnok, a Magyar Gazdasági Egylet részéről Szász Pál,²⁴ az iparkereskedelem képviselőjében Haller István, a Hangya elnöke, még

²⁴ Szász Pál (1881–1954) jogász, politikus, a második bécsi döntés után ő szervezte meg az EMGE (Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület) dél-erdélyi központját.

Bethlen Bálint,²⁵ az ifjúság részéről Teleki Adám²⁶ és Müller Jenő²⁷ mint főtitkár. Tanácskozásainkat Nagyenyeden vagy Gyulafehérvárt tartottuk, Gyárfás Elemér mint elnök járt el a kormánynál sérelmeink ügyében, majdnem állandóan București-ben is tartózkodott, s mindent megtett az itt élő magyarság sérelmeinek orvoslása tekintetében.²⁸ Központi irodánk Nagyenyeden volt, egy állandó iroda București-ben, s azonkívül minden magyar lakta vidék székhelyén.

A románok és magyarok között elég feszült volt a helyzet, éppen a bécsi döntés következtében. Végtelen sokat szenvedett Torda és vidéke magyar lakossága, mert akármi is történt Észak-Erdélyben, minek folytán a románok szenvedtek, főként a tordai lakosság volt az, amely a retorziót elszenvedte, közel lévén a feleki határ, a menekültek folytonosan özönlöttek Észak-Erdélyből Dél-Erdélybe és viszont, nagyon sokszor alaptalan híreket terjesztve olyan atrocitásokról, melyek a valóságban soha meg nem történtek, avagy egészen másként történtek, mint ahogy híresztelték. Ütés és visszaütés, ez volt akkor a divat Románia és Magyarország vezetőinek elképzelése szerint, s a retorziós rendszer mindkét oldalon csak szenvedést hozott a lakosság számára. Mindkét országban a tengely [40] uralkodván, s mindkét ország a tengely²⁹ csatlósa lévén, egy német–olasz bizottságot alakítottak, amely igyekezett – legalább így mutatta – az ellentéteket áthidalni, de végeredményben eredményes munkát nem végzett. Működése abban merült ki, hogy a felmerült eseteket kivizsgálta, de nem is annyira a hely színére, hanem inkább csak a megyei központokba szállt ki, információkat kért a prefektusoktól, a román összekötő tiszttől és a megyei magyar vezetőktől. Talán [az] 1943. évben történt, hogy egy kolozsvári román bankigazgató letartóztatásáért retorzióképpen Tordán engem tartóztattak le, s a rendőrségen kellett ülnöm talán 8 napot is, pontosan annyit, amennyit a román ült Kolozsvárt. Nem voltam éppen fogdában, hanem a rendőrségi titkár szobájában aludtam, de mégis csak fogságban voltam. A német–olasz bizottság vezetői nyomban felkeresték feleségemet s engem is meglátogattak, hogy helyzetemről meggyőződjenek, de mindez végeredményben a helyzeten nem változtatott.

²⁵ Gr. Bethlen Bálint (?–?) Béla testvére

²⁶ Gr. Teleki Ádám (1900–1972) agrármérnök, mezőgazdasági szakíró, többszörös politikai elítélt. 1938–1940 között vezető tisztséget töltött be a Romániai Magyar Népközösségben.

²⁷ Valószínűleg ifj. Müller Jenő (?–?)nagyenyedi ügyvédrel van szó.

²⁸ A kérdéskörrel behatóan foglalkozott: L. BALOGH Béni, „A Romániai Magyar Népközösség 1940–1944 között”, *Limes – Tudományos szemle* 24. évf., 2. sz. (2011): 29–44.

²⁹ Ti. a tengelyhatalmak központi állama, Németország.

Fogvatartásom ideje alatt történt, hogy ismét retorzióképpen, de amint utóbb kiderült, százsorosán hatványozott mértékben, elrendelték, hogy a magyaroktól a lisztet és gabonát vegyék el. Egyes hatósági közegek ezt aztán oly szadista módon hajtották végre, hogy még a dagasztóteknőben levő lisztet is elvették, minden kenyér nélkül hagyva az illetőket.

Már 1938. évtől kezdve divatba jött a magyarok „koncentrálása”. Nem tartották állítólag megbízhatóknak a hadseregbeli szolgálatra, s ezért munkaszolgálatra, erődítések, lövészárkok ásására használták fel, meg bányamunkára, útépitésre, vasútépitésre. Ez a rendszer aztán 1942–1943-ban érte el tetőfokát, minek következtében sok magyar hagyta el Dél-Erdélyt. A szegény sorsú koncentráltakat igyekeztünk segíteni, főleg meleg ruhákkal ellátni, a családokat pénzzadománnyal. 1943/44 telén lehetett, midőn a zsilvölgyi[!] vasútépitésnél felhasznált magyaroknak Márton Áron püspökkel ruhákat kívántunk kiosztani, s egy zimankós, hófúvásos téli napon autóval indultunk el a hosszú útra Gyulafehérvárról, a ruhákat már megelőzően elküldettük Petrozsénybe. Bár a katonai parancsnokukkal megállapodtunk, hogy másnap vasárnapra beengedi a szolgálatosokat Petrozsénybe, hogy részt vehessenek az egyházak istentiszteletein, s azután átvehessék a ruhákat, a parancsnok megszegte ígéretét, a városba induló magyaroknak útját állták a katonai és csendőrosztagok, s csak azok voltak Petrozsényben, akik már megelőző este beszkötek, s ott töltötték az éjszakát, de ezekre is állandóan vadásztak a járőrök. [41]

Jellemző volt az akkori spionrendszerre, hogy a mi nyomunkban is folytonosan detektívek ólálkodtak, s amidőn a szomszédos Lupény községbe mentem az ottani unitárius papot meglátogatni,³⁰ a személyemhez beosztott detektív is a vonaton utazott. Így aztán a ruhákat sem tudtuk kiosztani, hanem annak szétosztását reábíztuk az ottani egyházi vezetőkre.

Dél-Erdélynek Észak-Erdéllyel határos sávjában volt a legsúlyosabb helyzete a magyarságnak, s bizonyos mértékben valószínűleg a románok helyzete is az észak-erdélyi sávon, bár a magyar kormány az egyenlő elbánás elvét nemcsak hangoztatta, hanem a valóságban is igyekezett közegeivel betartatni. Volt idő, midőn Tordán magyarul sem volt szabad beszélni, illetve nem lehetett anélkül beszélni az utcán, hogy az ember ki ne tegye magát a sovén románok inzultusainak.

Dél-Erdély magyarságának panaszai rendre annyira felszaporodtak, s kivált a már fentebb említett gabona- és lisztelkobzásoknak következtében, hogy a ma-

³⁰ Weress Béláról (1894–?) van szó, aki 1920-tól 1943-ig volt lupényi pap. 1940 és 1943 között 28 alkalommal állították hadbíróság elé a román hatóságok.

gyar kormány kívánságára egy német-olasz vizsgálóbizottság utazta be különvonaton Dél-Erdély területét, amely aztán meghallgatta a panaszokat, jegyzőkönyvet készített. Megjelenésük időpontja bizonytalan volt, ezért, valamint a hatósági közegek részéről történt megfélemlítés, újabb retorziók kilátásba helyezése következtében a meghurcoltak csak szórványosan jelentek meg. Lényegében azonban mindegy volt a különvonatosdi és a bizottságosdi, inkább csak színház, s minden maradt a régieben.

A dél-erdélyi és észak-erdélyi magyarság, illetve románság vezetői igyekeztek, hogy a feszült helyzetet a kölcsönösség elve mellett enyhítsék, s e célból politikai és gazdasági jellegű megállapodásokat kötöttek, amelyeket hogy a román kormány a dél-erdélyi magyarokra vonatkozólag és a magyar kormány az észak-erdélyi románokra vonatkozólag hogy betartsa, arról Romániában az észak-erdélyi románság vezetői, Magyarországon pedig a dél-erdélyi magyarság vezetőinek kellett gondoskodniuk. E célból biztosítani kellett, mint tárgyaló feleknek, egyes személyeknek útlevelszerzési lehetőséget, mert a személyes tárgyalás és közbenjárás elkerülhetetlen volt. Ily módon rendeztük a dél-erdélyi magyar és az észak-erdélyi román szövetkezetek életlehetőségeit és áruellátását, s a megegyezések, ha olykor-olykor sántítva is, de mégis sok eredménnyel jártak.

Részben a már említett német-olasz bizottság ténykedése [42], a román és a magyar összekötőtisztek és a diplomáciai exponensek látogatása, a kölcsönösség alapján folytatott tárgyalások következménye volt az, hogy gyakran kerestek fel diplomáciai jelzésű kocsi utasai, s megtörtént, hogy még 3-4 D. jelzésű kocsi is állt a lakásom előtt, melyek megjelenése bár nyilvános volt és nem titkos, ilyenkor az én Leibdetektívem³¹ a házam körül ólálkodott, rendesen a házzal szembeni élősövények mögül gyűjtve az adatokat.

Mindezek azonban apró és lényegtelen dolgok voltak a közben kibontakozó világeseményekhez képest, melyek feltartóztathatatlanul fejlődtek Németország teljes leveretése felé, s felvetődött a kérdés, hogy mi lesz a csatlós államok sorsa. Olaszország kiugrott a tengelyből, Románia 1944. augusztus 23-án nyitotta meg határait a szovjet hadsereg előtt, s ezzel mindkét ország jó pontot nyert a győzőknél. Magyarország kitarzott a megszokott szövetségi hűség mellett, s amidőn megpróbálta a kiugrást – elég későn – német megszállás alá kerülni. Bár Románia részt vett a szovjet hadsereg további hadműveleteiben, mégis sokkal kevesebb ember- és anyagi veszteséggel úszta meg, mint Magyarország, melynek egész területén átvonult a háború pusztítása.

³¹ Am. testőr (ném.)

Tekintettel arra, hogy feltételezhető volt, hogy Magyarország nem lesz képes elhagyni a hitleri Németországot, s így felhasználható lesz a további német hadműveletek céljára, Hitler az erdélyi kérdéssel édesítve végighúzta száján a mézes-madzagot, mindezek reánk, dél-erdélyi magyarokra azzal a katasztrófális következménnyel járt, hogy a magyar hadsereg egységei a német haderővel együtt vonult be dél-erdélyi területre. Ezt előre látva Románia már megelőzően rendőri intézkedéssel minden dél-erdélyi városból és községből túszoikat szedett és internált. Már augusztus végén a Tordán internáltak közé kerültem, amelyből csak akkor szabadultam ki, midőn szeptember 5-én a román polgári és katonai közegek elhagyván [ti. elhagyták] Tordát. A fogságban pozitíve nem tudtuk, csak éreztük az elkövetkezendő eseményeket. Az utolsó napokban hallottuk az elkövetkező repülőtámadásokat, szeptember 5-én dél felé már a közelgő ágyútűz hallatszott, észrevettük a szomszédos rendőrségi épületben a jövés-menést, a kéményben emelkedő füst jelezte az iratok elégetését.

Úgy délután 3 óra tájban érkeztem lakásomra, ahol szegény feleségemet a legnagyobb ijedtségben, a repülőktől rettegvé, elbújva találtam, alig tudtam belelket verni. Idegrendszere már nagyon meg volt támadva 1944 júniusától fogva, midőn Kolozsvárt végig-szenvedte a vasúti állomás és környékének angol-amerikai bombázását. Jóllehet a Széchenyi-téren volt egy pincében, de itt is oly erős volt [43] a hatás, mintha a föld rengett volna, s a légnyomás még itt is erősen érezhető volt. Ettől az időtől fogva nyugalma nem tért vissza, itthon is a légiriadók mind gyakoribbá válván, örökös rettegésben élt.

Alig érkeztem lakásunkra szeptember 5-én délután, midőn megreszkettette a házat a közeli Szaniszló utcai híd felrobbantása, kevéssel azután az aranyosi vas híd robbantása, majdnem egyidőben elkezdődött a német és magyar tankok átvonulása.

Engem végtelenül aggasztott Magyarországnak e lépése, dacára annak, hogy tudtam, hogy csak német parancsra történhetett, meg voltam győződve, hogy keservesen fog lakolni, s az első csapások ép[p]en a dél-erdélyi magyarságot fogják érni, amely legkevésbé hibás e lépésért. E napon még az utcára sem óhajtottam menni, s erre csak estefelé szántam el magam, midőn tordai barátaim, ismerőseim több ízben is értem jöttek, aggódva a következményekért s kérve, hogy együttesen nézzünk széjjel, hogy mi a helyzet és a teendő. Voltak, akik örültek, de meg kellett mondjam, hogy én ezt a bevonulást csak pünkösdi királyságnak tartom, s figyelmeztettem mindenkit, hogy legyenek tárgyilagosak, ne ragadtassák el magukat, s ha arra szükség lesz, védelmezzék az itt maradt románokat és zsidókat minden személyi és vagyoni támadással szemben. Ezen az éjjel Torda még szórványos ágyútűz alatt állott, mindegyre bevágódott egy-egy gránát vagy

srapnel. Az átvonuló német és magyar csapatok is bizon[y] garázdálkodtak, s mindinkább nyilvánvalóvá vált, hogy meg kell kísérelnünk valamelyes szervezet létesítését, amellyel rendet próbálnánk csinálni. Erre csak egy polgárőrség szervezése mutatkozott célra-vezetőnek, amelyben románok is részt vesznek. Ők azonban húzózkodtak a közreműködéstől, nyilvánvalóan az átmeneti állapotra gondolva. Nekünk pedig nem lehetett habozni tudva, hogy utólag minden történéseért minket tesznek felelőssé. Igyekeztünk megvédeni az állam, a megye, a város és az egyesek vagyonát, de a megfelelő beszerzés mindinkább lehetetlenné vált az emberek fegyelmetlensége miatt. Pár nappal később már visszafelé özönlött a magyar trén, a csapatok csak Miriszlóiig jutottak, ott már a szovjet ágyúk tüzebe kerültek. Szeptember 12-én már mindinkább hallatszott az ágyútűz, amelyből már gondolhattuk, hogy a visszavonulás következtében mindinkább közeledik a front Tordához. Szeptember 12–13 éjjelén a szovjet és román csapatok előőrsei már elérték Szentmihály községet, s reggel már a tordai kertészeti telepnél és a gyáraknál voltak.

Szeptember 13-án elhatároztam, hogy elhagyom Tordát, mivel úgy gondoltam, hogy mindenért elsősorban engem tesznek felelőssé, s hibámon kívül is meghurcolni, de a fő ok mégis a feleségem súlyos idegállapota volt, ki állandó rettegésében kifutott volna a világból, [44] csak háborút ne lásson.

Olvastam mostanában egy könyvet, s abban azt, hogy a történelem nagy emberei hol és milyen lépésükkel követték el döntő hibát. Így pl. Nagy Sándor Indiában, Cyrus Schythiában, Caesar Afrikában, Napóleon szintén Afrikában. Ehhez még hozzátehetem, úgy Hitler, mint bárki más, aki diktatori elvekre alapítja uralmát. Az ilyen uralom nem lehet állandó. De Hitlernek sorsát a Szovjetunió elleni háború pecsételte meg, hogy úgy mondjam, idő előtt. Példa lehetett volna előtte a napóleoni hadjárat, olyan óriási területtel és az orosz téllal nem birkózhatik meg hadsereg. Mindezt csak azért említem, mert nincsen ember hiba nélkül.

Lehet, hogy én is hibáztam, midőn elhagytam Tordát, de a következmények igazoltak. Meg vagyok győződve, hogy vagy itt pusztultam volna el, vagy a deportálás útvesztőiben, melynek során annyi tordai férfit pusztult el,³² s meg vagyok győződve, hogy feleségem sem bírta volna ki életben azt a sok megpróbáltatást, ami itthon zúdult volna reá.

Visszatértem – ezt pedig megtehettem, mert csupán lelkiismeretem szerint cselekedtem, és csak azt és annyit tettem, amennyit nemzetem és fajtám érdekében és szolgálatában minden becsületes embernek meg kellett tennie. Később,

³² Tordáról több mint 700 magyar férfit hurcoltak el, közülük 216-on pusztultak el.

midőn hazatértem után hadbírótság és népbírótság elé kerültem, dacára a türelmetlen atmoszférának, mindkét fórum által felmentettem. Mindenesetre segítségemre voltak az önként ajánlkozott tanúim, köztük Stan volt [örvény]széki bíró, ki azt adta elő, hogy aznap, midőn én az internálásból szabadultam, kapujukban találkoztam vele és családjával, felkészülve, hogy a német-magyar csapatok bevonulása előtt elhagyják Tordát, én azt mondtam, ne menjenek sehova, vonuljanak vissza lakásukba, közel lakunk egymáshoz, amit tehetek, megteszek érdekükben, megvédem, ha kell, visszavonulva töltsék még el azt a néhány napot, mert ez a bevonulás csak olyan pünkösdi királyság. Stan akkor már táblai elnök volt, s csak akkor hallottam róla, hogy a földalatti kommunista mozgalomnak is tagja volt. Egy másik román tanúm előadta, hogy jelen volt egy összezejövetelen, amelyen én elnököltem, s ahol azt indítványozták, hogy küldjünk üdvözlő táviratot Horthy Miklósnak, én a kérdést tárgyalás alá sem bocsátottam annak kijelentésével, hogy egy ideiglenes megszállás esetében ez nem időszerű. S még a felvonult zsidó tanúk, kik szerint én mentettem meg őket a németek kezéből, mert midőn felvarrták a sárga csillagot, én mondtam, hogy ezt vegyék le, üljenek az elkövetkező napokban otthon, s ha valakinek valami baja van, értesítsenek. Egy zsidó orvost, kit már továbbítani akartak, én vettem ki a rendőrség [45] kezéből. És más hasonló tanúvallomások mentettek meg.

Feleségemet szeptember 13-án egy vöröskeresztes autóba beszorítva, minden poggyász nélkül küldöttem Kolozsvárra, én meg gyalog indultam el két női alkalmazottunkkal esőben, néhány csomagot, amit egy autósra bízam, szerencsésen viszontláttam Kolozsvárt. Ezen kívül, mindenünk itt maradt Tordán, valamint Kövendén és Maroscsapón berendezett lakásunkban. A családi ékszerek és ezüstnemű a Tordai Hitelbank fiók safe-jében voltak letéve, ugyanide értéke-sebb perzsaszőnyegek, összes bizonyítványaim, diplomáim, okleveleim – hadizsákmánnyá válván.

Midőn Kolozsvárra értünk, itt is állandó volt a repülőtámadás, s úgy határoztunk, hogy tovább megyünk, magunk sem tudván, hogy hova, csak tovább. Egész véletlen volt aztán, hogy Kolozsvárt összetalálkoztunk dr. Bogdán Jenő[vel]³³ és feleségével. Együtt mentünk a Hatvan melletti Lőrinci nevű nagyközségbe, ahol Bogdáné nővére gyógyszerártulajdonos volt.

Szeptember 15-én este érkeztünk Miklós fiam[mal] és menyasszonyával együtt Debrecenbe, ahol éppen légiriadó volt s számunkra épen csak annyi idő, hogy a teherautóról leszállva a debreceni nagyerdőben levethessük magunkat a

³³ Valószínű, hogy Bogdán Jenő szamosújvári királyi járásbírószéki elnökről van szó.

földre, elszenvedve mintegy 2 óráig tartó, a Sztalin-gyertyák³⁴ fénye mellett végrehajtott, sok hullámú légi bombatámadást, melyet mind a négyen sebesülés nélkül úsztunk meg.

Feleségemet ismét súlyosan érintette ez az ismételt próbatétel, s nem akart még egy napig sem tovább maradni Debrecenben. Különböző járműveken eljutottunk Karcagig, s ott nem kapván meg a keresett rokonunkat, utánuk mentünk a közeli Berekfürdőbe. Itt a fürdő egyetlen „szállodájában”, egy piszkos nyomortanyán töltöttünk pár napot, szemlélvén esténként Debrecen, Püspökladány és környékének esténként megismétlődő bombázását. Innen hallhattuk a szolnoki és tiszafüredi Tisza-hidak bombázását. A tiszafüredi hídon akartunk átkelni a Tiszán. Én tudtam már – mert híre érkezett –, hogy a híd már nem létezik, de az izgalmak elkerülése végett ezt sem társaimmal, sem a megfogadott teherautó sofőrjével nem közöltem, mert ezt tudva nem is indult volna neki az útnak. Persze Tiszafüreden megállapítván, hogy a híd már nem létezik, nehezen tudtuk rávenni, hogy egy távolabb fekvő kompon vigyen át. Ezt végre megtalálván, a szintén teljesen elpusztított hatvani pályaudvarnál elhaladva megérkeztünk Lőrincibe.

Lőrinciben éltünk 1944. november 1-ig föld felett, s ezt követően három hónapig a pincében, aztán megint föld felett. Lőrinci a szovjet és a német arcvonal között feküdt két hónapon keresztül, s így állandóan a fejünk felett repültek a lövegek, s esett a falura is elég. Azt a házat, amelyben mi laktunk, nem érte löveg, de [46] éppen a pincénktől mintegy 20 méterre esett le egy jókora repülőbomba, amely akkora üreget vágott, mint egy kisebb szoba, lesodorván a légnyomás által a közeli épületek cserépfedelét, s a bombaszilánkok befűrödtek a házak falába. Azt gondoltuk, hogy érkezett utolsó óránk. Ez alkalommal először kapott a feleségem nevetőgörcsöt, amely rémesebb volt minden eddigi idegrohamnál.

December 6-án hajnalban – éppen nevem napján – jöttek be a faluba az el[s]ő szovjet előőrsök, megelőző éjjel lezajló elkeseredett harcok után. Az első találkozáskor megszabadultam bőrkabátomtól és a zsebórámtól. Ezen az éjjel halt meg a házigazdánk, én mentem el a szomszédos házban lakó plébánoshoz ezt bejelenteni. A falu már teljesen néma volt, a német katonaság már visszavonult, s ez a néma csönd és sötétség még félelmetesebb volt, mint ha dörögtek volna az ágyúk. A plébános nem is jött elő a pincéjéből, s csak utóbb gondoltam meg én is, hogy ha az előőrsök megláttak volna, könnyen otthagyhattam volna ez alkalommal a fogamat.

³⁴ Ejtőernyőre erősített szovjet világítóbombák, ezt nevezte a köznép Sztalin-gyertyának.

Az ostromtól megszabadultunk, de a megszállás, amit a szenvedésektől való megszabadulásnak tekintettünk, bizony sok új fajta megpróbáltatást és szenvedést hozott. Csak utóbb ébredtünk arra, hogy fiam milyen veszélynek volt kitéve Lőrinciben. Itt érte a Szálasi-féle bevonulási parancs. Úgy határoztunk, hogy ne tegyen ennek eleget. A fiatalság bevonulását a csendőrség és a német katonaság ellenőrizte, s megtörtént, hogy a pincében, reáfeküdve rejtegettük.

Már ez ostrom előtt a kiépítés alatt álló Hatvan-Heréd-Lőrinci nagy erőműtelepnél kapott alkalmazást, ide is mentek ki feleségével együtt, Bocsárdy Margittal, kivel Lőrinciben 1944. november 16-án lépett házasságra, s ők már itt töltötték a karácsonyt is, relatíve sokkal nagyobb nyugalomban, mint mi, akik a pincében maradtunk. Lőrinciben is több, mint 100 férfit vittel el fogolytáborba, fiam szerencsésen ettől is megszabadult, magam sem tudom, hogyan sikerült ez a kimagyarázkodás, midőn utána jöttek.

Minden gondolatunk a hazatérés volt. A Budapest körüli harcok, főként Buda ostroma még márciusban is folyt, német ellentámadás indult a Dunántúlról, s a szovjet katonai parancsnoktól csak március elején kaptunk hazautazási engedélyt. Én eddig az előjáróság mellett működő munkaoszttagba voltam besorozva, de inkább irodai munkát végeztem. Március első felében egy erős fagyhullám késleltette hazautazásunkat, 10-15 fok lehűléssel. Március 14-én indulunk hazafelé nagyon legyengült feleségemmel. Szenesvagon tetején [47] érkezünk meg este Szolnokra, s egy keserves éjszakát töltöttünk el az ott összeállított vasúti állomás peronján csomagjainkon ülve, s minden percben kikergetve onnan a sötét utcára és a már nagyon ismert bizonytalanságba. Ide-oda bolyongva kitarítottunk reggelig, s igyekeztünk bármilyen vasúti szerelvényre felülni, hogy ebből a pokolból továbbjussunk. Ha egyikre felkapaszkodtunk, s onnan lekergettek, kerestünk más vonatszerelvényt, míg végre egy zárt vagonba jutottunk, ahol a katonák megtűrték. Miért, miért nem, minduntalan verekedéseket rendeztek, ez azonban úgy látszott, hogy csak olyan álháború volt, egyikünket-másikat a mozgó vonatból ki akartak dobni, nyilvánvaló volt a szándék, hogy ott maradjon a podgyászunk az ő számukra, így aztán jónak láttuk meglépni e vagonból, midőn a szerelvény vesztegelt, s egy nyitott kocsira másztunk fel. Rémes éjszaka következett, állandó lövöldözés, emberek ordítása, nők sikoltása hallatszott, folyt a fosztogatás. Mi valahol a mozdonyhoz közelebb lehettünk, egészen hozzánk nem jutottak el, s valahogyan épen beérkeztünk, koromsötétben Püspökladány állomására. Ez a vasúti állomás is össze volt bombázva, s dacára annak, hogy a vasúti vendéglő helyisége – ez egyedüli aránylag ép helyiség – is ablak nélkül volt, az ott összezsúfolt ember úgy elfogyasztotta a levegő oxigént.

génjét, hogy feleségen elájult. Hiába gyújtott az ember gyufát, ez elaludt oxigénhiány miatt, s csak úgy kapkodtunk a levegőért. Alig tudtam kihurcolni ebből az embertömegeből a szabadba, ahol aztán magához tért.

Dél felé tudtunk csak valahogyan tovább menni Nagyvárad felé, ahova szűrületben érkeztünk. Itt másféle izgalmak részesévé lettünk. Betuszkoltak egy helyiségbe, ott levetkőztettek, megmotoztak, csomagjainkat átkutatták, értékek után kutattak, különféle kérdéseket tettek fel, s már éjszaka volt, mikor elengedtek. Szerencsénk volt egy aranyosgyéresi zsidó funkcionáriussal, aki ismert. Egy vasutas vitt magához éjjeli szállásra egy zsúfolt szobába, egy ágyat kaptunk feleséggel együtt, persze semmit sem aludtunk, feleségem csak sírt s reszketett egész éjjel, s alig tudtuk kivárni a reggelt. Délután indult egy vonat Kolozsvár felé, s mi még kinéztünk a városba, hogy valami élelemhez juthassunk. Először jutottam romániai újsághoz, s nagy volt a meglepetésem, amikor olvastam, hogy a közigazgatást Észak-Erdélyben csak most vették át a román hatóságok. Groza Péter az új miniszterelnök, s megjelent egy új agrárreform törvény, melyből már láttam, hogyha vagyonmentésért jöttünk haza, ez egy hiábavaló megmozdulásunk volt. Lőrinciig semmi hír nem jutott el arról, hogy mi is van itthon, és én teljesen tájékozatlan voltam az itteni helyzetről. [48]

Vonatindulás előtt már 4–5 órával beültünk egy kitört ablakú, megrongált vasúti kocsiba, libák, rucák, tyúkok közé meghúzódva. Akkoriban vígan folyt a feketézés, Nagyváradon bőségesebben volt élelmiszer, mint Kolozsváron, s a kofáknak itt volt bevásárlási lehetősége. Vagonunkat állandóan a kiürítés veszedelme fenyegette, e célból gyakran igyekeztek katonák bejutni, de a zsúfoltság oly méretű volt, annyira hegyén-hátán voltunk elhelyezkedve, hogy a behatolás még nekik sem sikerült.

A vonat végre csak elindult, s másnap dél felé érkeztünk meg Kolozsvárra. Itt újabb akadály, a járványkórházba akartak beutalni, mint külföldről érkezőket, ettől is megszabadultunk valamiképpen, s eljutottunk feleségem nagybátyjához és nagynénjéhez teljes végkimerültségben. Nekik is csak a konyhájuk volt lakható állapotban, itt aludtunk öten, de mégis összehasonlíthatatlanul csendesebb éjszaka volt, mint az előbbieik.

Az itteni helyzetet egyelőre fel kellett deríteni. A még mindig Kolozsvárt tartózkodó tordaiakkal találkozáskor, ők aggályosnak vélték azt a szándékot, hogy Tordára visszatérjek. Kolozsvárt is még a politikai rendőrség szűrőjén kellett átessenem, ami elég könnyen ment, mert az akkori főnök megelőzően tordai lakos volt, ismerte az én múltamat és tevékenységemet, kifogásolni valót nem talált. Azt is nehezen tudtam megérteni, hogy miért élhetek én Kolozsvárt nyugodtabban, mint Tordán, hisz Románia területén volt mindkét város, egymástól mind-

össze 30 kilométerre. Amint már említettem, Észak-Erdélyre a román közigazgatást csak a Groza-kormány hivatalba lépésével egyidőben terjesztették ki, Kolozsvárt még sok magyar tisztviselő volt a helyén, az egyetem, a klinikák a magyar tanári kar vezetése mellett, a demokratikus érzelmű magyarság, főként a munkásság kezébe vevén a vezetést és irányítást, ezek voltak főként az okok, hogy a kolozsvári és tordai helyzet között mégis csak lényeges különbség volt.

Lassan befutottak mindenfelől a hírek is. Tordai lakásunk kifosztva, minden ingóságunk szerte-széjjel hordva. Ebben a főmester egy Oarga nevű őrmester lakónk volt és a családja. Az asszony kezébe adtam át a kulcsokat, midőn 1944. szeptember 13-án Tordát elhagytam. Ők aztán ládába csomagolták a fehérnemű, asztalnemű, ruhanemű, porcelán és üveg nemű nagyrészét, s mindent, amit a lakásban, padlásán értékesebbnek és könnyebben szállíthatónak találtak, s ilyesmi pedig rengeteg volt, teherautókon kolozsvári lakásukra szállítottak. De még a férfiszoba berendezését, szekrényeket, egy zongorát is magukkal vittek, s mindezeket katonai teherautókon, és élvezték is zsákmányukat, az őrmester nem kapván egyelőre nyugdíjat, azok eladásából éltek. [49]

Mintegy 1000 kötetből álló könyvtáramat állítólag egy ifjúsági szervezet vitte el teherautón, amit az utcai ablakhoz állítottak. Amit ő és mások el nem tudtak vinni, az a CASBI³⁵ leltárába került. Ez az intézmény azért létesítettett, hogy a fegyverszüneti egyezmény feltételei alapján az ellenséges javak, mint hadizsákmány, a szovjet hadsereg tulajdonába menjen át. Ezen a címen aztán minden magyartól, aki 1940 őszétől fogva Dél-Erdélyt elhagyta, avagy az 1944. évi harcok elől néhány kilométerre is továbbment, mindenét leltárba vették, s ingóságait fűnek-fának, intézményeknek, pártoknak a használatába adták. Dacára annak, hogy később a szovjet lemondott a fegyverszüneti feltételekben biztosított jogáról, és a szövetségesek között létrejött potsdami egyezmény szerint csak a német javakra tartotta fenn, dacára annak, hogy 1945–46. és '47. évben több törvény méltányosan rendezte a kérdést, és a falusi javak kivétel nélkül fel is mentettek, mert hát az agrártörvény alapján úgyszólván kisajátítás alá esett minden olyan vagyron, ami CASBI alá esett, mégis a végrehajtás során politikai- és párt szempontjából vizsgálták meg és bírálták el minden CASBI-esetet, nem hiányozván az elbírálásnál a sovén, magyarelles szemponst sem, ezek voltak az okok és indokok, hogy annyi magyar ember most már CASBI alapon is elvesztette vagyona roncsait. Ez a sok huzavonát élt CASBI eljárás reánk nézve csak 1949 nyarán ért véget, midőn

³⁵ Casa de Administrare și Supraveghere a Bunurilor Inamice, az Ellenséges Vagyonokat Kezelő és Ellenőrző Pénztár. Az 1945. február 10-i 91-es számú törvény alapján hozták létre.

a CASBI likvidáló bizottság határozata alapján mindenünk az állam tulajdonába ment át. De ezt a határozatot már nem kellett végrehajtani, mert részben az agrárreform során, de 100%-ban az 1949. március 1-i törvény alapján már végre volt hajtva.

Ez a CASBI-zárlat volt az oka annak, hogy az Oarga família és mások által eltulajdonított ingóságaink visszaszerzése érdekében nem tettem lépéseket, mert nem nekünk, hanem a CASBI nak szereztem volna vissza ingóságaink egy részét.

Kolozsvárra érkeztünk után tudtam meg, hogy Kövenden is mindenünk széthordatott, úgyszintén Maroscsapón is, s a megmaradtak CASBI-kezelés alá véve.

Kolozsvárra érkezésem után felkeresett László Sándor aranyosszéki származású volt bankigazgató, aki meleg szeretettel ajánlotta fel lakását és vendégszeretetét addig, amíg valahol el tudunk helyezkedni. Így jöttünk aztán feleségemmel mintegy 10 napi kolozsvári tartózkodás után Tordára 1945 március végén, és mintegy négy hetet töltöttünk László Sándor és felesége vendégszerető házában. Közben Kövenden és Maroscsapón jártam, mindkét helyen a legsiralmasabb állapotot találván, főként a tanyán, Csapón, ahol már mindent széthordottak, [50] a tanyai belsőséget és szérűskertet körülvevő nagy akácfákat kivágták, [a] gyümölcsfákat kipusztították, ugyanígy a csapói belsőségünkben is. Állatállomány, gép, felszerelés, gabona és más terményekből semmi sem maradt.

Tordai ügyvédi irodám széthányva. A bank székházában levő irodámba is először a prefektúra költözött, majd ezt a szovjet katonai parancsnokság váltotta fel, s így összes irataim, irattáram az udvaron levő légvédelmi fedezékbe hajított, onnan szedte össze, amennyit összeszedni tudott hűségese és melegszívű titkárnóm, Szócs Böske, s amit lehetett, megmentett ügyfeleim számára.

Bekövetkezett az új agrárreform törvény végrehajtása. A tárgyalások csak formalitások voltak, a 200 holdas csapói mezőgazdasági birtokot, a szépen beépített tanyával – vagyis most már csak annak romjaival – erdőt és a falusi belsőséget teljesen kisajátították, úgyszintén teljesen Kövenden, Bágyonban és Sinfalván is. Kövenden ezt követőleg egy olyan egyezményt kötöttem az agrárbizottsággal, hogy a szántóbirtokból 10 holdat tartok meg, a belsőségeket és temetkezési helyünket, a többit átadom az igényjogosultak részére. Akkoriban volt még bizonyos erő a nép akaratában. Népek nevezem a falu összlakosságát, amelynek nagy többsége kényszerítette ki azt, hogy ezen egyezményhez az agrárbizottság is hozzájáruljon. Ezt a 10 holdat kimértük, a lakóházban javítottunk, takarítottunk és meszeltünk, s három helyiséget valamiképpen olyan állapotba hoztam, hogy 1945 április utolsó napjaiban feleségemmel kimehettünk Kövendre, s hozzáfogtunk, hogy valamiképpen a semmiből új életet kezdjünk. Üres volt is-

tálló, disznóól, juhakol, még egy tyúk sem volt az udvaron. Bár a falusiaknak is mindenét felette a háború és a hadsereg, s így élelmük is alig volt, mégis meleg szeretettel támogattak, s adtak abból, ami nekik is volt, s így húztuk ki az időt aratásig. Kövendre menetelünkkor egyik egy zsák liszttel lepett meg, másik egy kotlót hozott 15 csirkével, jöllehet még akkor a faluban is ritkaságszámba ment a tyúkféle, alig maradván belőlük magnak való. Nem lévén semmi marhaállományom vagy vetőmagom, a 10 hold szántót is csak részében kiadva tudtam megművelni, s kevés termést tudtam összegyűjteni. Közben a kövendi agrárbizottság is felrúgta az egyezményt. Az elnök néhány taggal karöltve egy új, teljes kisajátítási határozatot hozott megidézésem nélkül, s ezt a II. és III. fokú agrárbizottság is jóváhagyta.

Ismét minden nélkül maradtunk.

Ezek után én sem tartottam magam a megelőzően létrejött egyezményhez, s egy közben megjelent rendelkezés módot adván, hogy új [51] határozathozatalt kérjek az elsőfokú bizottságtól. Úgy a kövendi, mint a bágyoni bizottság mentesítette vagyonomat a kisajátítás alól. Sinfalván új határozathozatalt nem is kértem. Az elsőfokú határozatokat sok herce-hurca után a II. fokú járási és a III. fokú megyei agrárbizottság is jóváhagyta, véglegesnek jelentvén ki a felmentést. Most már magaménak gondoltam a földet, s Kövenden és Bágyonban eladtam 4 belsőséget, Kövenden és Szentmihályon 5 hold földet, amelyek árából marhaállományt, vetőmagvakat, takarmányt, hiányzó gépeket és szerszámokat szereztem be, épületeket, kerítéseket reparáltam, megműveltettem a szőlőt minden jövedelemre való kilátás nélkül, mert megelőző évben a mezőgazdasági kamara által beállított bérlők fedetlenül hagyták a szőlőt, az teljesen elfagyott, és egészen vissza kellett metszeni, s így termést nem hozhatott. A következő évben is a termésre való kilátás nélkül kellett a szőlőt megműveltetni, mert a május végén történt ritkaságszámba menő erős fagy úgy a szőlő hajtásait, mint az egész gyümölcsstermést tönkretette.

Újra felszereltem háztartásunkat, s bár szerény keretek között, gazdasági alkalmazottakat fogadtam, és 1948 őszére már annyira jutottam, munka és fáradtság után, hogy a súlyos beszoigáltatási kötelezettségnek is eleget téve, teljes megnyugvással és reménnyel kezddhettem volna el az 1949-i gazdasági évet.

Az újjáépítés azonban nem volt olyan csendes mederben folyó, mint ahogyan azt a megelőző beszámolóból gondolni lehetne, mert közben újabb letartóztatásokon, bírósági eljárásokon estem keresztül. A tordai rendőrségen és a kolozsvári törvényszéki fogházban ültem. Hadbíróság elé utaltak több társammal hazaárulás vádjával terheltten, főként azért, hogy [az] 1944. év őszén fegyveres alakulatokat szerveztünk, és hogy az ellenséggel együttműködtünk. Bebizo-

nyítottuk, hogy nemzeti különbség nélkül próbáltunk egy polgárőrséget szervezni, mert ez kényszerítő szükségesség volt a lakosság élet- és vagyónbiztonságának megvédése céljából. Felmentettek.

A népbíróóság elé állítottak részben hasonló vádak alapján, kibővítvén még a faji üldözés vádjával is. Természetesen ez is alaptalan volt, mert a tordai zsidók ma is hálásak nekem azt állítván, hogy én mentettem meg őket. Szerencsémre egy Tordáról elkerült bíró volt a vizsgálóbíró, ki ismerte tordai működésemet, s bírósági tárgyalás nélkül szabadultam.

Tordára visszatértem után 1945-ben a Magyar Népi Szövetség tagjai sorába iratkoztam be, úgy gondolván, hogy minden magyar embernek ott a helye. Ez év őszén a Torda megyei³⁶ szervezetben intézőbizottsági és végrehajtóbizottsági tagnak választottak, s a jogügyi osztály felelőse lettem. Ilyen minőségben 1948-ig dolgoztam a [Magyar] Népi Szövetségnél, [52] számtalan előterjesztést, memorandumot, kérést szerkesztettem az illetékes kormányzervekhez, mindezt a megyei magyarság egyetemes érdekeit tekintve. Így a „partizán[ság]” hamis vádjával terhelt tordai elhurcoltak érdekében, agrárreform, CASBI, közoktatásügy, állampolgárság és a közigazgatás kérdésében. Kiküldtettem a kolozsvári és bucurești-i központokhoz konferenciákra – természetesen minden díjazás és haszon nélkül –, a régi kitaposott úton haladva, csupán azon szándékból, hogy használhassak fajtestvéreimnek.

Ahogy azonban most mondják, a „fejlődés során” azonban napirendre tűzött az osztályharc. Az egyenlő elbánás, nemzetiségek közötti egyenlő elbánás, mindezt az alkotmány biztosítja – csak azt az eredményt hozta eddig, hogy a magyar intézmények sorra eltűnnek, de a sovinizmus új támpontot és erőt kap. Az 1948. évi közgyűlés előtt már kijelentettem, hogyha még valaki gondolna is reám bármely tisztség betöltésénél, erről tegyen le, mert nem tartom lehetségesnek további munkavállalásomat. Igaz, hogy ezen kijelentésem nélkül is kimaradtam volna a vezetőségből, éppen az „osztályharc” jelszava következtében. 1948 végével a tordai szervezetből ki is léptem.

1949. március 1-[j]én éjfél után 3 órakor nagy zajjal verték bejáratunk ajtaját, s felriadva álmomból kérdeztem, ki van ott, s mit akar? „A csendőrség” – volt a válasz. Úgy gondoltam, hogy házkutatás, amelyen már annyiszor átestem. Bejön a csendőr 2 idegen civillel, úgyszintén a helyi bíró, s ki jelenti, hogy egy törvény jelent meg, hogy minden vagyonom az állam tulajdonába ment át, s nekem innen fél óra leforgása alatt feleségemmel együtt távoznom kell. El fognak min-

³⁶ Tulajdonképpen Torda-Aranyos megyéről van szó.

ket szállítani. Elképzelhető feleségem kétségbeesése az ő gyenge idegállapotában. Ezúttal másodízben kapott nevetőgörcsöt. Valóban azt gondoltam, hogy már vissza sem tér többé tiszta elméje. Lassan-lassan magához tért annyira, hogy székérre tehattük, erről legalább a bizottság gondoskodott, kirendelt fuvar volt. Ebben a kétségbeejtő helyzetben szedtem össze, amit tudtam, s amit engedtek, mert kijelentették, hogy semmit elvinni nem szabad, csak amit a rendelkezés megenged, s ez 1 párna, 1 paplan, 2-2 kés, villa, kanál, tányér, ruhaneműből a legszükségesebb, kevés élelmiszer. Amit 1945–1948 éveiben magunk köré gyűjtöttünk, minden ott volt és ott is maradt, hogy többé soha se lássuk. A gazdasághoz tartozó minden gép, felszerelés, 6 drb. szarvasmarha, malacozó koca, juhok, amelyek éppen bárányoztak, majorság. Számítva a gazdasági munkások élelmezésére és [54] úgyszintén Tordán lakó fiam és családjának élelmezésére, négy disznót vágtunk e télen s azok szalonna, sonka, hús és zsírból csak egy sonkát, néhány kolbászt és egy kisebb kandér zsírt hozhattunk magunkkal. Aztán hallottuk sorstársainktól, hogy mi még elég jól jártunk, mert voltak olyan végrehajtó közegek, hogy a birtokost minden nélkül úgy szállították el, amint éppen sietve felöltözhetett. Volt olyan nő, ki hálóingben, erre felvett kabátban és papucsban hagyta el otthonát.

Ennek a furcsa kitelepítésnek az alapja egy törvényrendelet volt, amely azon birtokosokra vonatkozott, akiknek az agráreljárás, illetve kisajátítás során még hagytak meg birtokukból, azokra, akiknek birtokai előbb teljes egészében kisajátítás alá estek, ez a rendelet nem vonatkozott, s megmaradhattak lakhelyeiken. Mi is járhattunk volna jobban is, ha 1948 novemberében nem kényszerítenek, hogy Tordát elhagyva Kövendre költözzünk. 1945 őszén Szabó Gézané Filep Ilna jóvoltából – ki apai ágon kedves unokanéném – az ő lakásából egy szobához juthattunk, ahonnan éppen egy família költözött ki. Ide sikerült összegyűjteni hálósobánkat s néhány megrongált bútort, továbbá azokat az ingóságokat, olajfestményeket, családi képeket, szőnyeget, amelyeket hazajövetelünk után össze tudtunk szedegetni innen-onnan, s amelyeket 1944 őszén eltulajdonítottak, s most kegyesen részben visszaadtak. Mégis maradt volna valami emlék a régiemből. Mindezeket sietve szállítottam el Kövendre, mert a szobát elrekviráló bizottság azt a kívánságát nyilvánította, hogy minden ott kell maradjon, csupán az ágyneműt vihetjük magunkkal. Ez volt a sietve történt költözködésünk fő oka, gondolva, hogy Kövendben mindenünk nagyobb biztonságban lesz. Ha Tordán ér minket 1949 március 1., mindezek megmaradhattak volna, a bútorokon kívül, amelyek CASBI-leltárban lévén, ezeket később e címen veszítettük volna el, az egész országban talán csak Marosvásárhelyt, Sepsiszentgyörgyöt kivéve s még esetleg pár más várost, történt az meg, hogy e törvényrendelet által érintettek

lakhelyeiken megmaradhattak. Így a tordaiak is lakásukban maradhattak, s a gazdasági felszerelések[en], gabonaneműeken kívül ingóságai birtokában maradhattak. Ezzel kapcsolatosan sikerült nekünk is annyi, hogy akkor Tordán maradhattunk azzal a féltéttel, hogy lakást nem foglalhatunk el, s így fiunk családjában húzódtunk meg.

Megjegyzem, hogy 1949. március 1-én még meglévő vagyronroncsainkat, főként az ingatlanvagyonot s a CASBI-leltárban levő ingóságokat, most már ezt CASBI alapon, dacára annak, hogy falusi vagyonunk [55] még [az] 1945. évben fel volt mentve a CASBI alól, de ugyanezen évben visszatértek ezekre a határozatokra, amelyek annak idején a *Monitorul Oficialban* [*Hivatalos Közlönyben*] is megjelentek, s a most létesített CASBI likvidálóbizottság mindenkitől elvett mindent, akinek 10 holdnál több földje volt, s persze minden ellenérték nélkül. Ezen az alapon veszítettük el tordai házainkat is, s most újra elmondhattuk, hogy a világon semmink sincsen, és még hozzá kényszer lakhelyünk van, ahonnan elmozdulni nem szabad.

1949 márciusától fogva fiam ügyvédi irodájában dolgoztam, s a megpróbáltatások elviselésében ez nekem lelkileg is egy könnyebbség volt, mert gondolataimat lekötötte és hasznosítani is tudtam magamat. Elfoglaltság nélkül még nehezebb lett volna az életem. Ilyen az idők forgása, régebben én voltam a fiam principálisa, ezúttal ő lett az enyém. Most, hogy december közepén fiam be kellett menjen az ügyvédi testület kollektív irodájába, oda én nem követhettem, minthogy már megelőzően ki voltam zárva az ügyvédi testületből a kollektivizáláskor. Ez a helyzet újabb aggodalmat jelentett a számomra, mi lesz ezután az én foglalkozásom, s miképp lesz lehetséges valamelyes megélhetési lehetőséget szerezni.

Feleségem sok sírással, búslakodással, de egyébként megadással viselte sorsát, segít a háztartásban. Idegei nagyon meg vannak rongálva, de ettől eltekintve, hála a jó Istennek, s jó órában legyen mondva, egészsége van, ideggyengeségén kívül szervi baja nincsen, s kérem is a Gondviselést, hogy tartsa meg őt, mert elmaradni egymástól, úgy hiszem, nemcsak az én számomra, de neki is elmaradni tőlem nehéz és elviselhetetlen dolog lenne.

Az életben már egyedüli örömet csak fiunk és családja jelenthet nekünk, feleségével megértik egymást, feleségében egy jó, gondos és munkás élettársat kapott, s most már fiúunokánk is két éves, jól fejlődik. Hogy ezen kívül még hoz-e valami jót részünkre a sors, az a jövő titka.

A jövő hónapban leszek 61 éves. Visszatekintve életem folyására, nem bánom meg életem fontosabb lépéseit, elhatározásaimat. Anyagilag független voltam, s ez megadta a lélek függetlenségét is. Egyéni elhatározásaimban ez szabad-

dá tett. Anyagi függetlenségem lehetővé tette, hogy embertársaimért önzetlenül dolgozhassam, rajtuk segíthessek. Tudtommal és szándékosan embertársaimnak rosszat nem tettem, sőt igyekeztem [56] jót cselekedni. A jótét egy felemelő érzés, egy lelki gyönyör, melyben sok részem volt az életben. A lelkiismeret tisztasága az ember részére pótolhatatlan kincs. Embertársaimat szerettem, s ha az utóbbi esztendőkből sok csapás és ezzel kapcsolatosan csalódás is ért, ez az érzés nem veszett ki belőlem, csak szűkebbre szorult oly mértékben, hogy nem mindenkit szeretek és becsülök. Családi életemben feleségemmel boldog voltam, elgyengült idegeivel most is mindentől védeném és oltalmaznám, karomban hordanám, szegénykének szüksége is lenne erre.

Gyermekeimmel nem voltam ilyen szerencsés. Jenő fiam 20 éves korában itthagyt, s Miklós maradt egyetlen fiam. Életemben egy nagyravágyásom volt, gyermekeimet úgy szerettem volna nevelni és irányítani, hogy a társadalomban egy kiemelkedő helyet foglaljanak el, többek legyenek és tehetségesebbek, mint az átlagember, többre vigyék, mint az apjuk. Úgy hiszem különben, hogy minden szülőnek ez a vágya. A két világháború s az [az]utáni gazdasági és társadalmi átalakulások, a világnak örökösen forrongó s nyugpontra [jutni] nem akaró helyzete is okozhatták, hogy vágyam nem teljesült, s ebbe bele kell nyugodnom.

Egyelőre ezzel zárom megemlékezéseimet 1949 karácsony harmadnapján.

KÖNYVSZEMLE

Belső képek. Dr. Hintz Györgyné Boros Ella (1885–1975) műkedvelő fényképész hagyatéka, szerkesztette BLOS-JÁNI Melinda (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület – Exit Kiadó, 2021), 211 p.

Az idén húszéves Sapiencia – Erdélyi Magyar Tudományegyetem film, fotó és média szakának tanára, Blos-Jáni Melinda szenvedéllyel kutatja fel a sokszor rejtegetett, vagy éppen porosodó, netán külföldön vesztére váró erdélyi vonatkozású fényképalbumokat, kép-kollekciókat. Egy-egy amatőr album szerzőjéről kiderülhet, hogy művészlélek volt, kísérletező szellem, esetleg technikai újításokat alkalmazott. De legalább is valamit megőrzött a korabeli városképből, ruhadivatból, a családi és társasági élet mozzanataiból. Mai tudásunk szerint: a képeket digitalizálva meg lehet őket őrizni az örökévalóságának. Még szerencsésebb őket nyomtatott albumban közzétenni, mert így – szakszerű kommentárokkal kísérve – a szélesebb közönség is saját kincsévé teheti a képsorozatot.

Úgy tűnik, Blos-Jáni Melinda albumsorozatot kíván indítani a fellelt fényképhagyatékából. Figyelme egyelőre a Kolozsvárt a KAC (Kolozsvári Athletikai Club) keretében 1928-tól működő fotószakosztály, majd az 1932-től helyébe lépő Tassar-Teke Társaság tagjainak hagyatékára irányul. Ez utóbbinak egy gazdagon illusztrált év-

könyvalbuma is fennmaradt. Elnöke Hintz György gyógyszerész, szellemi vezetője Éjszaky Ödön jogászdoktor, amatőr fényképész volt. Az első kép-gyűjtemény Orbán Lajos felvételeit tartalmazza a két világháború közötti Kolozsvárról, s *Látható Kolozsvár* címmel jelent meg 2018-ban. Most ugyanabban a formátumban került sajtó alá a Hintz Györgyné mintegy 1500 felvételt tartalmazó hagyatékából egy válogatás. A szerkesztő négy munkatársat kért fel, hogy dolgozataikkal világítsák meg a képek keletkezésének társadalmi és családi hátterét, nőmozgalmi vonatkozásait, a korszak fényképészeti törekvéseit és albumkultúráját. Az előszó rámutat, hogy akár „kivándorolt képek” is lehetne az album címe, mert a leszármazottak az 1980-as évek végéig rendre kivándoroltak, többnyire Németországba. Az eredeti albumokat néha szétszedték, mert terhes lett volna egyben kijuttatni. Ott aztán összekombinálták őket más családi képekkel. Kovács Hintz Edit, a fényképek szerzőjének Geisenheimban élő unokája bocsátotta a felvételeket és albumokat a kötet szerkesztőjének rendelkezésére. A képek digitális feldolgozá-

sa Tóth Orsolyának és Mira Marincsanak köszönhető.

A kötet bevezető tanulmányát *Két kolozsvári polgárcsalád találkozása* címmel alulírott jegyzi. 1907 májusában a dr. Hintz György, a legrégebb kolozsvári patika tulajdonosa és Boros (Gabri)Ella – az unitárius papnevelő intézet tanárának, dékánjának, Boros Györgynek a lánya – házasságkötése méltán keltett feltűnést. Két tekintélyes polgárcsalád került rokoni viszonyba.

A Hintz családnak a Főtér északi sarokházában működő gyógyszerháza 1573-ig vezeti vissza múltját. Az akkori városi apóteka a főtéri templomot övező épületek egyikében működött. Többnyire a Felvidékről érkezett német ajkú bérlők vezették. A város aztán 1727-ben eladta a patikát az akkori bérlőnek, Schwartz Sámuelnek. Nála inaskodott a késmárki születésű Mauksch Tóbiás, aki Schwartz halála után megvásárolta a gyógyszerháza. Ő költöztethette azt a sarokházba. Maukschnak két feleségétől 18 gyermeke született, de közülük csak kettő volt fiú. A házasságok révén a Mauksch család rokonságba került a város patriciusrétegeivel. A kisebbik fiú, Mauksch János Márton örökölte a patikát. Ennek egyik lánya, Matild Hintz György kolozsvári lutheránus lelkész felesége lett, őrá szállt a gyógyszerháza. Hintz segesvári szász család sarja volt. Hintzék fia, Hintz György József (1840–1890) örökölte a gyógyszerháza. Az Unitárius Kollégium elvégzése után Bécsben

szerezett gyógyszerészmesteri diplomát és doktorátust. Ő lett az első erdélyi gyógyszerészdoktor. 1863-ban vette át a családi patika vezetését. Utóbb a Ferenc József Tudományegyetemen magántanárrá habilitálták, s ettől fogva a gyógyszerészképzés itteni alapembere lett. A tekintélyes Groisz család Emma lányát vette nőül, házasságukból született Hintz György Károly (1874–1956), aki már Kolozsvárt szerzett doktorátust, s 1898-ban vette át az örökségét képező apóteka vezetését. Ő volt a vőlegény. A menyasszony családjának múltja kevésbé kötődik a kincses városhoz. Unitárius székely köznemesek voltak. A tordátfalvi kisbirtokos Boros Sándor és Páll Julianna házasságából született öt gyermek neve ismert. Közülük a legnagyobb és a legkisebb fiú jutott Kolozsvárt fontos tisztségbe: György és Sándor. Mindketten székelykeresztúri algimnáziumi évek után kerültek Kolozsvárra a kollégiumba. Az egyik a papi, a másik a tanári pályát választotta. Boros Sándor a kolozsvári egyetemen szerzett matematikatanári diplomát, s 1888-tól tanított a kollégiumban. 1893-ban igazgatónak választották. Ő indította meg a tanintézet modernizálását, s alatta kezdődött az új kollégiumépület felhúzása. 1900 júniusában hirtelen meghalt. Boros György (1855–1941) a kollégiumban működő teológiai kurzus elvégzése után kijutott a londoni Manchester New College-ba, ahol nemcsak szaktudását mélyítette el, de jól megtanult

angolul is. Hazatérte után 1880-ban ő lett az unitárius papnevelő intézet egyetlen rendes tanára, főleg az ószövetségi tudományokkal foglalkozott. Ő fejlesztette ki a kollégiumtól rendre függetlenedő teológiai akadémiát, amelynek dékáni tisztségét is hosszasan betöltötte. Nevéhez fűződik a valóságos műveltség terjesztését felvállaló Dávid Ferenc Egylet megalapítása 1885-ben, s lapjának, az *Unitárius Közlönynek* az elindítása 1888-ban. Az egyletben a nők is szerephez jutottak, 1902–1908 között a *Közlöny* külön rovata, majd melléklete a *Nők Világa*.

Boros 1882-ben nősült meg. Feleségül vette a kollégium híres latintanárának, Kovácsi Antalnak a Róza (1864–1938) lányát. Ebből a házasságból 1885 és 1895 között született a három leány: Gabriella, Irén, Rozália. Borosné kitanulta a bőrdíszműves mesterséget, s mikor rászorult, ebből tartotta fenn családját. Az egyházi nőmozgalomban is vezető szerepet vállalt. Boros Györgyöt az egyház 1900-ban kiküldte Amerikába, hogy ott az erdélyieket képviselje az Amerikai Unitárius Társulat fennállásának 75. évfordulóján. A Harvard Divinity School ekkor díszdoktorrá avatta, ő az első erdélyi unitárius doktor-lelképítész. 1910-ben egyházi főjegyzővé választották, 1928-ban pedig elnyerte a püspöki széket. Tíz évvel később egyházi belső egyenetlenségek miatt kénytelen volt nyugdíjazását kérni. Egyházi-felekezeti munkái mellett főművé-

nek tekinthető 1927-ben megjelent Brassai Sámuel-életrajza.

Boros Ella az akkori kolozsvári művelt polgárcsaládok lányainak útját járta. Beírátták a De Gerando Antonina vezette Felsőbb Leányiskolába. Az itt szerzett tudással nem elégedett meg, úgyhogy elvégezte a tanítónőképzőt is, sőt a Női Ipariskolában szintén néhány kurzust hallgatott, mesterséget tanult. Ő is megtanulta a bőrdíszművességet, az ipartárgyak festését.

A fiatal házaspár 1907-ben a főtéri Hintz-ház emeletén rendezte be lakását. Itt születtek gyermekeik: Éva (1908–1986), György (1912–1989) és Gábor (1918–1989). Közülük György és Gábor vitte tovább a gyógyszerési pályát. György örökölte a patikát. Neki Guráth Ilonával kötött házasságából három gyermeke született: Edith (1937, Kovács Lászlóné), György József (1939–1992), aki gyógyszerész lett, illetve Márta (1942–2005, Siklódi Attiláné).

Boros György még az 1920-as évek elején az Erzsébet út tetején megvett egy elég nagy telket. Ez a korábbi kollégiumi tornakertből lett kiszakítva. Azt ugyanis fel kellett parcellázni, másként a román állam kisajátította volna. A Boros-telekre aztán a püspök is villát építtetett, s a Hintz házaspár is. Az övéket Moll Elemér tervezte, s 1934-ben a Főtérről oda költöztek át. Főtéri lakásukat átadták idősebb fiuknak a patikavezetés gondjaival együtt.

Miután az Erzsébet úti ingatlanokat 1944-ben rekvirálták, Hintzék kénytelenek voltak visszaköltözni a főtéri házba. Ott hal meg 1956-ban id. Hintz György, akit mint felügyelő gondnokot a lutheránus templomból temettek. Felesége még közel két évtizedig ott élt az oldalsó szárny egy szobájában. 1975 novemberében combnyaktörést szenvedett, megoperálták, de belehalt. A patika 1948-as államosítása után a két Hintz fiú állami gyógyszerárakban dolgozott nyugdíjazásáig.

Hintzné Boros Ella a maga korában szokatlan módon nemcsak a háztartás vezetésére és a gyermeknevelésre fordította minden energiáját, hanem teniszezett, fényképezett, autót vezetett. Még öregkorában is bőrmunkákat készített, bútorokra, kancsókra festett népi motívumokat. Patikájuk államosítása után ezekkel még pénzt is keresett, mert férje nyugdíj nélkül maradt. E sorok írója személyesen ismerte a rokon körhöz tartozó Ella nénit, aki húsvéti öntözéskor mindig valamilyen emléktárggyal ajándékozta meg. A Hintz-ház régi bútoraival, műtárgyaival, képeivel, szobraival mindig a múlt egy itt maradt hírnökének tűnt.

Földszintjén ezt még hangsúlyosabbá tette az ott működő Gyógyszerészeti Múzeum patinás berendezésével.

Szerencsés ötlet volt a szerkesztő részéről a bevezető tanulmány után beiktatni a Hintz és Boros családok öt nemzedékének a leszármazási tábláját.

Bokor Zsuzsa tanulmánya *A csendes szemlélő. Dr. Hintz Györgyné Boros Ella fotográfiáinak társadalomtörténeti kontextusai* címet viseli. Ez részben elismétli az előbb már bemutatott életrajzi adatokat, s főleg a sajtó segítségével próbálja körvonalazni, hogyan vett részt az 1897-es gyermekbáltól kezdve Ella a társadalmi, nőmozgalmi életben. Mit tanult otthon, milyen ideálokat oltottak belé a De Gerando-iskolában, a tanítónőképzőben? Miért járhatott ipariskolába? Milyen elvárásokkal szembesült fiatal feleségként, anyaként? Milyen szerepet vállalt az unitárius nőmozgalomban egy ideig éppen elnökösködő anyja mellett? 1940 őszétől a Baross Szövetség Női Táborának díszelnöke lett. Ez felkarolta a háziipart, terjesztette a keresztény magyar ideálokat. A továbbiakban egy fejezet az unitárius nőideált próbálja kimutatni a Dávid Ferenc Egylet megnyilvánulásából és az édesapa, Boros György nőknek írt imádságoskönyvéből és cikkeiből. Perczelné Kozma Flóra nézeteit így összegzi: „Bár a nő családban betöltött hagyományos szerepét nem kérdőjelezte meg, mégis úgy vélte, hogy a nő nem zárkozhat be a családi életbe”. Boros véleménye: a nő „nemcsak hogy spirituálisabb alkat, mint a férfi, hanem gyöngé, érzékeny, olvadékony, félénk, nincs önbizalma, nem tudja verbalizálni az érzelmeit, bánatos”. Borost a nőügyben „visszafogott, tartózkodó modernitás jellemezte”. (Boros nőekkel kapcsolatos viszo-

nyulásáról a nyomtatásban megjelent naplójából is lehetett volna idézni!) A Nőegyleti munka című fejezet főleg a két világháború közötti helyzetet elemzi, amikor „az erdélyi regionális identitáskonstrukció egyik fontos szimbóluma volt az erdélyi nő”. Milyen női szervezetek léteztek ekkoriban? Ella csak unitárius vonalon vállalt szerep szerepet. A fényképész anyát külön fejezetben jellemzi. Ella tökéletesen felvállalta a családanyai szerepet. Erről a fotóalbumok tanúskodnak. Itt hosszas visszatekintés olvasható az anyaszerep vállalásáról különböző korszakokban, ez hogyan tükröződik a festészetben. Ella is megrendezi képeit, ezeken néha rájátszik híres festményekre. A maga módján művészkedik. Összegzésként: „A fényképész a korabeli polgárság nőideáljának megfelelő képben mutatja meg magát: szerető, gondos anyaként, aki gyermekeiért él, összetartja családját és rendezi otthonát, és tisztelettel fordul az idősebb generáció felé (szüleiről, férje szüleiről is rendszeresen készít képeket). Ugyanakkor a fényképezőgép egy rendkívül modern eszköz arra is, hogy a családját és munkáját rögzítő fotós szembenézhesen önmagával, érzelmeivel, saját pályájával, amely kizárólag a családanyaság irányába tolódott el”.

E tanulmány olyasmiket próbál Ellával kapcsolatban tisztázni, amikre jóformán csak a fényképekből tud következtetni. Nem hivatkozik esetleg

naplójára, leveleire (lehet, hogy nem őrződtek meg), nem érdeklődött a le származottaktól, akiből még néhányan jól ismerték Ellát. Véleményünk szerint Ella néni egy gondos háziasszony és családanya volt, aki minden kötelességének az elvárások szerint eleget tett. Nyilván segítségére volt legalább egy cseléd lány, szakácsnő, pesztra, akiket irányítani kellett. Lehet, hogy többet törődött gyermekeivel, mint más osztályabeli édesanya. Szerény modernsége abban nyilvánult meg, hogy a fennmaradó szabadidejét nem kizárólag kézimunkával, barátnői beszélgetéssel és olvasással töltötte, hanem autót vezetett és fényképezett. Sőt művészkedett is. Ezt még a kortársak elnézték neki. Nem úgy, mint mostanság a „modern nőideálként” felmagasztalt Bornemisza Elemérnének az extravagáns viselkedését, amit csak titokban csodáltak, de nyilvánosan megszóltak.

Újvári Dorottya a fotóalbumok kutatója, itteni dolgozata is e témakörbe vág. *A szalonasztalról a könyvespolcra: fényképalbum-történet a második világháborúig* cím alatt a nemzetközi szakirodalomra alapozva meghatározza, hogy mi is a fényképalbum, mi volt a szerepe. Egykor a polgári lakások enteriőrijéhez tartozott, ott feküdt egy-két példánya a szalonasztalon, s mikor már elfogyott a társalgási téma, bele lehetett lapozni valamelyik albumba, s rögtön az ősök képe felidézett élettörténeteket, kedves anekdotá-

kat. Az albumokat technikai kivitelezésük, díszítőelemeik szerint és létrehozási szándékuk alapján lehet csoportosítani. „A nők ezen keresztül bemutathatták saját élethelyzetüket, megkonstruálhatták identitásukat.” Az album története a reformáció koráig nyúlik vissza, amikor a peregrináló diákok diáktársaik és tanáraik bejegyzéseivel, rajzaival állítottak össze baráti albumokat, emlékkönyveket. A 19. században kezdtek a hollandiai protestáns nők is emlékkönyveket készíteni, amelyekbe idézeteket, verseket, dalszövegeket másoltak be. Magyarországon a reformkortól kezdve vált divattossá az albumkészítés. A 19. század végére az album elsősorban a fényképalbumot jelentette, már nyomtattak is tematikus albumokat. Eleinte a fényképek műteremben megkomponált felállításban készültek. A vizitkártyák már többnyire csak portrét tartalmaztak. Szerencsés esetben a kártya hátuljára vagy szélére felírták az ábrázolt személy nevét. A hordozható modern Kodak típusú kis fényképezőgépek már mindenhova elkísérték tulajdonosukat, felvételeikből születtek az amatőralbumok. Ezek aztán egy-egy nemzedék életének legszebb pillanatait örökítik meg. Az album létrehozása kézimunkát is igényelhet. Ella, a bőrdíszműves ezen a téren is remekelt. Néhány albumához művészi borítót készített. Mások hímzéssel díszítették a borítókat. A legegyszerűbbek voltak a textilborítások. A borító lehetőleg

összhangban állott a szalon berendezésével.

A kötet szerkesztő, Blos-Jáni Melinda írása foglalkozik leginkább magukkal a fényképekkel: *Belső képek. Ella, a műkedvelő fotográfusnő cselekvési terei*. Megállapítja, hogy a hagyatékot „nézhetjük biográfia és autobiográfia nem verbális változataként, családi fotógyűjteményként, Erdély emancipálódó női társadalmának lenyomataként, helytörténeti forrásként (amint előbb láthattuk), de a fényképezés kultúrájaként, esztétikai nyelvezetként is”. (Szegény Ella néni hogy elcsodálkoznék e megállapításon! Ő aligha akart többet, mint családi fotóalbumokat hagyni az utódokra.) A közel 1500 darab fénykép 1910 és 1940 között keletkezett, s betekintést nyújt egy polgári család mindennapjaiba, a családtagok közti viszonyba. Sajnos csak két album (*Épül a ház 1934–35; Edith gyermekkori képei 1937–1939*) maradt meg eredeti elrendezésében és kötésében. A többi albumot a kitelepedéskor szétszedték, s a legidősebb fiú, Gyurika próbálja Németországban újrendezni őket. A képek keletkezéséről a fotótörténész érdekes adalékokat nyújt: Ellának volt saját laboratóriuma, ő hívta elő a képeket többféle technikát használva. Mi több, a csoportképekből szeretett kinagyítani személyeket, részleteket. Így portrék születtek. Ezeket gyakran kerek vagy ovális formában nagyította ki, hogy díszesen bekeretezhető legyenek.

Néha még ollóval is körbevágta őket. Itt olvashatunk Ella és a nyilvánosság kapcsolatáról. 1916-ban jelentkezett először kiállításon felvételeivel. Az 1920-as évek végén a KAC fotókiállításain szerepel. Végül a Tessar-Teke Társaságban talál méltó közösségre, ennek elnöke ugyanis férje volt. De minden bizonnyal a férj feleségét képviselte a fényképezés közt. A szerző megállapítása szerint Ella fényképeinek két privát szféra a fő témája: „gyermekkor és enteriőr”. Belülről láttatja a kolozsvári polgári életmódot és gyermekei felcseperedését. Különösen érdekes az *Épül a ház 1934–35* című album, mert részletesen dokumentálja a két világháború közötti polgári lakáskultúra kellékeit. „A fotókon megörökített gyermekkor, a képekbe zárt teretek védelmet nyújtanak az otthon, a család univerzumának az idő múlása ellen” – állapítja meg a szerző.

Mira Marincaş, a képek feldolgozója rövid írásában *Egy analóg fényképgyűjtemény digitális feldolgozásáról* címmel árul el titkokat és tanulságokat. Ella szerette a képek alakját változtatni. Ugyanazt a jelenetet akár több változatban is megörökítette, más-más háttérrel biztosítva. A laboratóriumban pedig nemcsak egyszerűen előhívott, hanem a technika segítségével újraalkotta a képeket. Különböző árnyalatokkal és papírtípusokkal kísérletezett. A kész kép felületére aztán ráfestett, néha retusált. A jobbító szándékkal viszont néha meghamisíthatta a képe-

ket. Ella szigorúan családcentrikus volt. Csak családtagokat fényképezett. Pillanatképein mindig az életöröm tükröződik, még ha hétköznapi tevékenységről is szólnak.

Mindegyik íráshoz számos lábjegyzet és gazdag szakirodalom felsorolása társul. A lapszélen pedig futnak a szöveget illusztráló képek, egy részük éppen az Ella felvétele.

A közel 120 lapra terjedő fényképreprodukciókat négy téma köré csoportosította a szerkesztő: Portrék, Életképek, Életterek és enteriőrök, Városképek. Közülük a portrészorozat a leggazdagabb. Boros György képeivel indul, köztük az a palástos portré az első, amelyet utóbb festménnyé dolgoztak át, s jelenleg a Vallásszabadság Házában, a volt püspöki lakban látható. Aztán Boros Györgyné és id. Hintz Györgyné képei következnek már társulva a gyermekképekkel. A gyermekek fényképei a kisgyermekkortól kezdve a legkülönbözőbb beállításokban, élethelyzetekben készültek. Néha maga Ella is megjelenik a képen, ilyenkor más kattinthatta el a gépet. Van a család három férfigenerációját és négy női generációját megörökítő csoportkép is.

Míg a portrék többnyire beállított képek, az Életképek sorozatba olyan felvételek kerültek, amelyek a család életének valamelyik mozzanatát ellessék, megörökítették. Majdnem mind szabadtéri felvételek: kerti, nyaralási jelenetek, korcsolyázás, fürdés, kirándulás, kocsikázás, teniszezés, galamb-

etetés. Itt is többségben vannak a gyermekképek.

Az Életterek és enteriőrök sorozatba bekerült képek már várostörténeti jelentőséggel bírnak. Néhány felvétel a Főtér-sarki Hintz-házat örökíti meg. Ezekből kiderül, hogy a 30-as évek közepén történt az a renoválás, amely megfosztotta vakolatdíszeitől a házat. (A jelenleg folyó renoválás visszaállítja a korábbi állapotot.) Betekinthetünk a szobák egy részébe is. Antik és biedermeier bútorok, szőnyegek, drapériák és képekkel teleagatott falrészek tűnnek elő. Ellátogathatunk az Erzsébet-úti Hintz-kertbe, s ott követhetjük a villa építésmenetét. Végül betekintést kapunk a villa belső tereibe. Bár itt sem hiányoznak az antik bútorok, több a tér és a fény, már a

népművészeti tárgyak is helyet kapnak. Nem hiányzik a terasz sem. A Városképek fejezetbe mindössze hat felvétel került. A kolozsváriak mind a Hintz-ház ablakából készültek, s a Főtér keleti sorát örökítik meg 1929-ben. A szerkesztők részleteket nagyítottak ki az eredeti felvételtől. Ugyanígy a két nagyszebeni patikakép is egymásból készült nagyítás.

Dr. Hintz Györgyné Boros Ella a családja számára készítette a felvételeket. Néha a művészhajlam érezhető megkomponálásukban. Képei ma már kordokumentumok, megérdemlik a közzétételt. Reméljük, hogy Blos-Jáni Melinda még számos kötettel gyarapítja most megindult fényképtörténeti sorozatát.

Gaal György

Halottunk

Kedei Mózes

Életének 71. évében, 2021. október 17-én elhunyt Kedei Mózes nyugalmazott lelkész-esperes.

Segesváron született 1951. január 21-én, középiskolai tanulmányait a szovátai elméleti líceumban végezte, ahol 1970-ben érettségizett, ugyanebben az évben iratkozott be az Egyetemi Fokú Protestáns Teológiai Intézetbe, ahol 1974 júniusában jeles eredménnyel szakvizsgázott. Gyakorló segédlelkézi szolgálatát 1974. szeptember 1-én kezdte a kedei egyházközségben. 1975. október 29-én lelkészképesítő vizsgát tett. 1977. október 1-től az újszékelyi egyházközségbe nyert kinevezést, itt szolgált 1990. augusztus 31-ig. Az 1988–1989-es tanév II. félévében, a Protestáns Teológiai Intézet doktoranduszaként az unitárius karon óradói minőségben a gyakorlati teológia tárgyait oktatta. 1990. szeptember 1-jén a székelyudvarhelyi 1. számú egyházközség lelkézi állását foglalta el, és itt szolgált 2016 decemberéig. 1994. január 15-től május 4-ig a manchesteri Unitarian Manchester College-ben tanult, 1997–2009 között a Székelyudvarhelyi Egyházkör esperese volt. Nevéhez kapcsolódik a szejkafürdői unitárius világtalálkozók megszervezése 1999 és 2016 között. Több könyv szerkesztője és szerzője, a legismertebbek: *Vallomás magunkról 1.*, Székelyudvarhely, 1997; *Vallomás magunkról 2.*, Székelyudvarhely, 1999; *Az Erdélyi Unitárius Egyház rövid története*, Kolozsvár, 2002; *Kapcsolatok...*, Székelyudvarhely, 2010; *Reménység a halál árnyékában*, Székelyudvarhely, 2018.

Gyászszertartása 2021. október 20-án, szerdán du. 3 órától volt. A székelyudvarhelyi Bethlen-negyedi unitárius templomból kísérték utolsó útjára a Tábor negyedi temetőbe. A szószéki szolgálatot Kovács István püspök és Solymosi Alpár udvarhelyszéki esperes végezték.

Pihenése legyen csendes, emléke áldott.

ABSTRACTS

György Gaal: *The Gyergyai Family settles Kolozsvár. Commemorating Pál Gyergyai, the Founder of a Dynasty*

The Gyergyai family was one of Kolozsvár's (Cluj-Napoca) most important Unitarian families in the 18th–20th centuries. They originated from Seklers' Land, from Bözöd (Bezid), Kibéd (Chibed) and Kissolymos (Şoimoşu Mic). Mihály Gyergyai (16??–?) was granted the rank of “lófő” nobility in 1655 from Prince György Rákóczi II for participating in a war.

His grandson, Pál Gyergyai (1689–1751), came to study at Kolozsvár's Unitarian College. There he was elected senior of the school. He twice married wealthy widows and became an important citizen of the town. With his first marriage he obtained the famous Gyergyai House in the Central Square of Kolozsvár which the family owned until 1875.

He was elected to many positions including as the town's senator. He was also Kolozsvár's deputy to nine sessions of the Transylvanian Diet. Gyergyai represented the interests of the Unitarians in the Town Council and in the Diet. He served as curator of the Kolozsvár Unitarian Congregation and was one of its councilors in very difficult political periods.

The Gyergyai name is preserved in a 1734 Latin description of Kolozsvár (Cluj-Napoca, Claudiopolis). He and three other members of the Town Council described all the important buildings and copied their inscriptions, the legislation of the town, and the responsibilities of the town-council. They also compiled a history of town's churches and schools, as well as its population and possessions. This was twice translated into Hungarian (1865, 1944), and is considered one of the most important sources of the history of Kolozsvár.

Keywords: Bözöd (Bezid), councilor, family history, Kibéd (Chibed), Kissolymos (Şoimoşu Mic), Kolozsvár (Cluj-Napoca) nobility, Transylvanian Diet, Unitarian Church, Unitarian College; Gyergyai, Pál (1689–1751); Gyergyai, Mihály (16??–?)

György Gömöri: *Hungarian Unitarian notes in a Polish Album Amicorum*

Andrzej Lubieniecki senior (1521–1623)'s Album Amicorum in the Czartoryski Library, Cracow, contains a number of inscriptions by Hungarian Unitarians, some of whom visited Raków, the centre of Polish Unitarianism in

the first third of the seventeenth century. Two of the Hungarian inscribers also studied in Leiden, and apart from giving evidence of their knowledge of Latin they also insert in the album translations of biblical passages in Hungarian. These texts differ from the Gáspár Károli (1529?–1592) version of the Hungarian Bible and raise the question whether a separate Unitarian translation of the New Testament existed in Transylvania at the time.

Keywords: Album Amicorum, Cracow, Czartoryski Library, Hungarian Bible, Hungarian Unitarianism, Leiden, Polish Unitarianism, Raków, translation of the New Testament; Károli, Gáspár (1529?–1592); Lubieniecki, Andrzej Sr. (1521–1623)

András Kovács: *The Tomb of Prince John Sigismund*

In the north chapel of St. Michael's Roman Catholic Cathedral in Gyulafehérvár (Alba Iulia) stand the tombs of Izabella Jagello (1519–1559), widow of King John I of Hungary, and their son János Zsigmond (John Sigismund) (1540–1571), elected Hungarian king János II, and the first prince of Transylvania.

This article describes how these two tombs may have been made in Gyulafehérvár by an as yet unidentified stone carver. The carver was more skilled in carving architectural elements than sculptures, and relied on as yet unidentified models, but in part undoubtedly Polish. Their identification may clarify when the tombs were made. If the dating of 1571–1572 is confirmed, the Gyulafehérvár tomb of the first Prince of Transylvania will be one of the earliest depictions of Polish winged hussars.

Keywords: carving, Gyulafehérvár (Alba Iulia), hussars, St. Michael's Cathedral (Gyulafehérvár), stone carving, Polish winged hussars, tomb; Jagello, Izabella (1519–1559); Zsigmond, János (John Sigismund) (1540–1571)

Sándor Kovács: *Episcopal Consecration or Installation?*

On September 4, 2021 the Presidency of the Hungarian Unitarian Church's Council of Representatives issued an invitation to the "consecration" of Bishop István Kovács (b. 1959).

This article explores the theological background of the use of the terms "installation" versus "consecration" for the name of the ceremony for appointing Hungarian Unitarian bishops. It includes a detailed analysis of written information about every bishop from 1636 through the present, and points out the lack of historical support for the use of the term "consecration" for this ceremony.

Keywords: bishop, church history, consecration, episcopal ceremony, Hungarian Unitarian bishop, Hungarian Unitarian presidency, installation, theological argument; Kovács, István (b. 1959)

Júlia Eszter Andorkó, Sándor Kovács: *The Notes of Miklós Gál II.*

The memoirs of Dr. Miklós Gál (1889–1983), lawyer, lay president of the Unitarian Church (1938–1951), Member of Parliament, are published in 87 typed pages. Shortly before his death, Gál dedicated and gave his notes to his grandson Miklós Gál who then gave a photocopy to the historian Dr. Attila Gábor Hunyadi, who offered it to our journal for publication.

The second part of the memoirs covers events from the 1920's through World War II and the subsequent installation of the Communist regime in 1948.

Being a firm supporter of the Unitarian Church, Miklós Gál held different offices throughout the years. As the supervisor of the Unitarian Torda-Aranyos district he did not support the Mediaș movement (its aim being the replacement of bishop Dr. György Boros (1855–1941)). Between 1938 and 1948 Gál served as the lay president of the Unitarian Church. This decade includes the years following the Second Vienna Award: Southern Transylvania remained under Romanian rule, so Gál organised the Unitarian Church of Southern Transylvania. Upon the arrival of enemy troops in Transylvania, Gál and his family fled to Hungary, having his values and properties lost to the war, to “benevolent” neighbours and to the CASBI (House of Administration and Supervision of Enemy Goods), that confiscated “enemy” assets.

After the Trianon Treaty he felt obligated to do all in his power to help the Hungarian minority, so he became a politician in the Hungarian Party. Throughout his political career he witnessed – and tried his best to ease – the most difficult times for his nation: disfranchisement, injustice, oppression in times of war under the Romanian Kingdom and in times of peace under the Romanian Communist-nationalist regime.

Keywords: Bucharest, Communism, family history, Kolozsvár (Cluj-Napoca), memoirs, nationalist oppression, Second Vienna Award, Torda (Turda), Trianon Treaty, World War II; Boros, Rev. Dr. György (1855–1941); Gál, Dr. Miklós (1889–1983), Hunyadi, Dr. Attila Gábor

STUDII

György Gaal Familia Gyergyai prinde rădăcini în Cluj. 270 de ani de la moartea fondatorului dinastiei Pál Gyergyai	331
György Gömöri Înscrieri unitariene maghiare într-un album amicorum polonez	350
András Kovács Mormântul principelui Ioan Sigismund	355
Sándor Kovács Consacrarea episcopală sau consacrarea episcopală?	372

ATELIER

Sándor Kovács (sursă) Scrisoare din 1831 de la Mózes Székely către tatăl său	390
---	-----

VARIA

Júlia Eszter Andorkó – Sándor Kovács (sursă) Însemnările lui Gál Miklós II.	393
--	-----

RECENZIE

György Gaal

Imagini de interior. Moștenirea doamnei Dr. György Hintz, născută Ella Boros (1885–1975), fotograf amator, ediție îngrijită de Melinda BŁOS-JÁNI (Cluj-Napoca: Asociația Muzeului Ardelean – Editura Exit, 2021), 211 p. . . . 425

Obituar

Mózes Kedei 433

Rezumate 434

Indexat de Religious and Theological Abstracts.

Fondat în 1861. Publicat de Biserica Unitariană din Transilvania. Apare trimestrial.

Redactor șef: **dr. Sándor Kovács**

Redactor: **dr. Júlia Eszter Andorkó**

Îngrijirea textelor/corectură: **Gabriella Dénes, Rodger Matlage**

Tehnoredactor: **Péter Virág**

Colectivul de redacție: **dr. Mihály Balázs, dr. Juliane Brandt, dr. Szabolcs Czire, dr. Ildikó Horn, dr. Botond Koppándi, dr. Lehel Molnár, dr. Elek Rezi**

Adresa redacției: B-dul 21 Decembrie 1989, nr. 9, 400105 Cluj-Napoca, Romania
Tel: +40 264 593236, +40 364 405557; fax: +40 264 595927; e-mail: keresztenymagveto@unitarius.org
Tipărit la Tipografia IDEA, Cluj. ISSN 1222-8370.

STUDIES

György Gaal The Gyergyai Family settles Kolozsvár. Commemorating Pál Gyergyai, the Founder of a Dynasty	331
György Gömöri Hungarian Unitarian Notes in a Polish Album Amicorum	350
András Kovács The Tomb of Prince John Sigismund	355
Sándor Kovács Episcopal Consecration or Installation?	372

WORKSHOP

Sándor Kovács (communicator) Mózes Székely's Letter from 1831 to his Father	390
--	-----

MISCELLANEOUS

Júlia Eszter Andorkó – Sándor Kovács (republisher) Miklós Gál's Notes II.	393
--	-----

BOOK REVIEW

György Gaal

Interior Pictures. The Legacy of Mrs. Dr. György Hintz née Boros Ella (1885–1975), an Amateur Photographer, edited by Melinda BLOS-JÁNI (Cluj-Napoca: Transylvanian Museum Association – Exit Publishing House, 2021), 211 p. 425

Obituary

Mózses Kedei 433

Abstracts 434

Indexed by Religious and Theological Abstracts.

Year of Foundation: 1861. Publisher: The Transylvanian Unitarian Church. Appears quarterly.

Editor in Chief: **dr. Sándor Kovács**

Editor: **dr. Júlia Eszter Andorkó**

Copyreader: **Gabriella Dénes, Rodger Mattlage**

Layout: **Péter Virág**

Editorial Board: **dr. Mihály Balázs, dr. Juliane Brandt, dr. Szabolcs Czire,
dr. Ildikó Horn, dr. Botond Koppándi, dr. Lehel Molnár, dr. Elek Rezi**

Editorial Office: B-dul 21 Decembrie 1989, nr. 9, 400105 Cluj-Napoca, Romania
Tel: +40 264 593236, +40 364 405557; fax: +40 264 595927; e-mail: keresztenymagveto@unitarius.org
Printed by the IDEA Printing House. ISSN 1222-8370.